ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

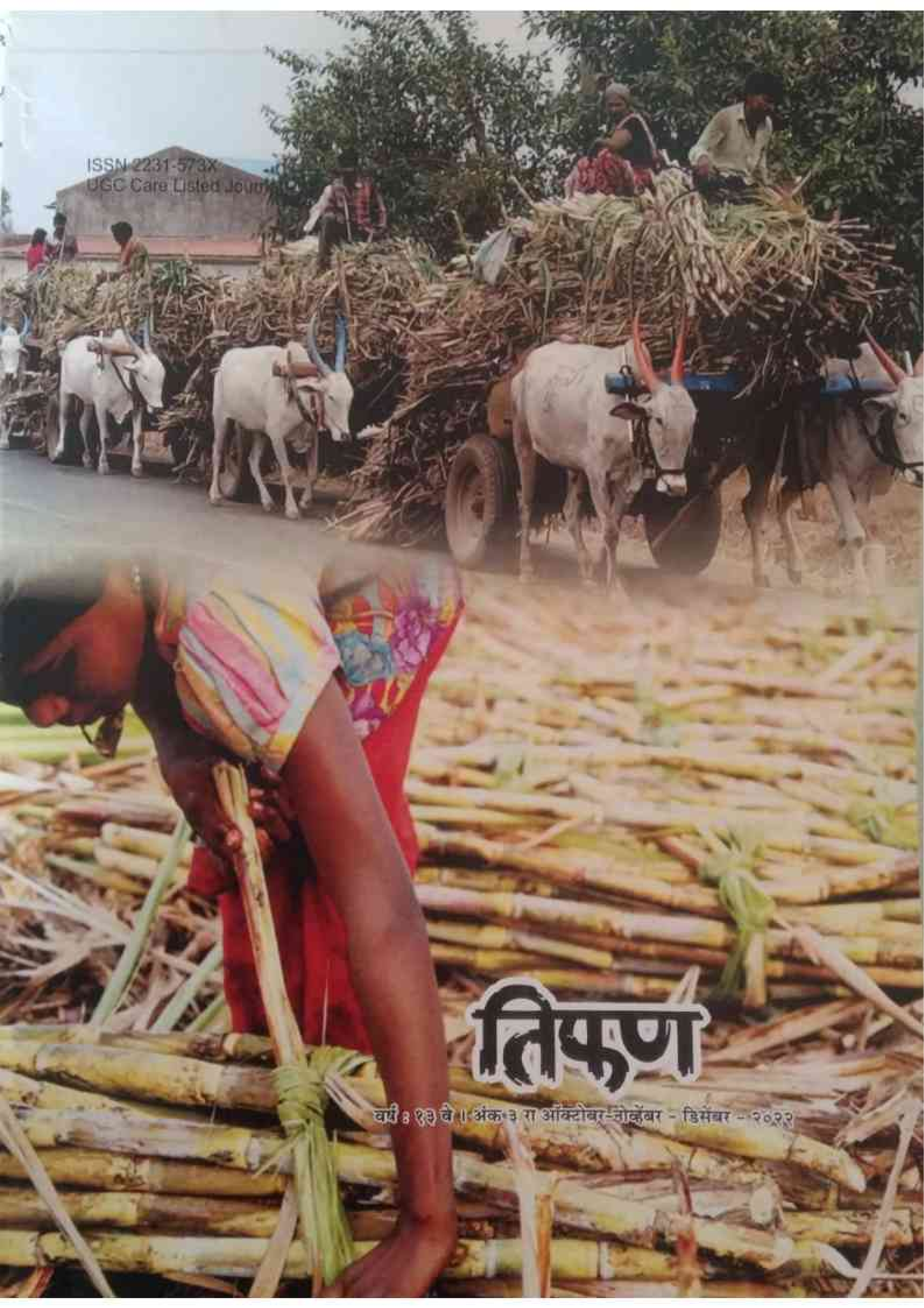

तिफण

वर्ष : १३ वे । अंक-३ रा ऑक्टोबर-नोव्हेंबर - डिसेंबर - २०२२

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - तिसरा; ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal, ISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

वर्ष १३ वे, अंक - तिसरा; ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२२

ऊसतोड कामगार विशेषांक

भाग-२

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. सुभाष शेकडे   डॉ. अशोक डोळस   डॉ. दिलीप बिरुटे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे   डॉ. ताहेर पठाण   डॉ. प्रेमला मुखेडकर

डॉ. सुभाष बागल   डॉ. रामचंद्र झाडे   डॉ. रंजना कदम

डॉ. राजकुमार मुसणे   डॉ. दत्तात्रय डुंबरे   डॉ. सुखदेव इघारे

मूल्य : २५० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

ऊसतोड कामगार विशेषांकाच्या निमित्ताने...

महाराष्ट्राच्या विकासासाठी उद्योग व सहकार चळवळ उभी राहिली पाहिजे यासाठी तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. यशवंतराव चव्हाण साहेब यांनी सहकाराचे बीजारोपण करून सहकाराला विशेष प्राधान्य दिले. सहकारी साखर कारखानदारी महाराष्ट्रभर रुजली. ठिकठिकाणी साखर कारखाने सुरू झाले. ऊसउत्पादक शेतकरी, ऊसतोड मजूर आणि साखर कारखानदार हे या उद्योगातील महत्त्वाचे घटक. यांच्या परस्पर निकोप संबंधावर साखर कारखाना व सहकार चळवळ टिकून यशस्वी होऊ शकते. महाराष्ट्रात विशेषतः मराठवाडा विभागात ऊसतोड कामगार अधिक आहेत. त्यामध्ये बीड, अहमदनगर, जालना, औरंगाबाद आणि सोलापूर जिल्हे आघाडीवर आहेत. हे ऊसतोड कामगार मराठवाड्यातून पश्चिम महाराष्ट्रात व कर्नाटकात स्थलांतरित होतात. वर्षभरातून सहा महिने हंगामी स्वरूपात हे काम चालते. मराठवाड्यात सतत दुष्काळ, अवर्षण आणि नापिकी आदी कारणांमुळे मजुरांवर ऊसतोड करण्याशिवाय पर्याय नसतो.

दरवर्षी दसऱ्याच्या पार्श्वभूमीवर हे ऊसतोड कामगार स्थलांतरित होतात. आपले गाव, शिवार, घरदार, नातेवाईक यांच्यापासून ते कोसोदूर राहतात. त्यांच्या जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. साखर कारखानदार, मुकादम यांच्याकडून त्यांचे प्रचंड शोषण होते. त्या तुलनेत त्यांना योग्य तो मोबदला मिळत नाही. त्यांना योग्य सोयीसुविधा मिळत नाहीत. पिढ्यान्‌पिढ्या त्यांच्या हातून कोयता सुटत नाही. त्यांच्या जीवावर राजकारण करून अनेकजण मोठे झाले; मात्र या ऊसतोड मजुरांना न्याय मिळाला नाही. ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य दर मिळत नाही. ऊसतोड करण्यासाठी त्यांना फार यातायात करावी लागते; त्यातून त्यांचे नुकसानही होते. राजकारणामुळे ऊसतोड केली जात नाही. त्यामुळे ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांना प्रसंगी ऊस जागेवर पेटवून देण्याची वेळ येते. अशा घटना महाराष्ट्राच्या विविध भागात ठिकठिकाणी घडतात. साखर कारखाना चालवताना निवडणूक, राजकारण आणि इतर कारणांमुळे साखर कारखानदारांपुढे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या सर्व प्रश्नांचा, सामाजिक समस्येचा वेध साहित्यिकांनी आपल्या लेखनातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातूनच कविता, कथा, कादंबरी व अन्य वाङ्मय प्रकारातून साहित्यनिर्मिती झाली आहे.

ऊसतोड कामगारांच्या जीवनाशी संबंधित 'कुणाच्या खांद्यावर' बा. गं. केसकर, 'कोयता' सरदार जाधव, 'पाणकणसं' भास्कर बडे, 'हिरवा डोंगर' दि. रं. जायभाये, 'गव्हाणी' शांता जोशी, 'पाणधुई' कैलास दौंड, 'धुराळा'

योगिराज वाघमारे, 'उचल' बाळासाहेब गर्कळ, 'लेकमात' विजय जावळे, 'कोयत्यावरचं कोक' उत्तम कांबळे, 'मागे फिरा पतंगांनो' नारायण मुंढे, तर ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी संबंधित कादंबऱ्या 'पाचरूट' अरुण जाखडे, 'साखरफेरा' मोहन पाटील, 'पाचाट' परशुराम नागरगोजे, 'कुस' ज्ञानेश्वर जाधवर, 'रिक्त अतिरिक्त' ग. र. बोगाडे, 'ऊसकोंडी' श्रीकांत पाटील, त्याचप्रमाणे साखर कारखानदाराशी संबंधित कादंबऱ्या 'साखर सम्राट' विलास वरे, 'साखरपेरणी' रविंद्र दप्तरदार, 'सहकार सम्राट' अरविंद सोनावले, 'साखर खाना' टी. एस. पाटील, 'ताम्रपट' रंगनाथ पठारे, 'चेअरमन' अशोक कुलकर्णी, 'सहकाराचा पट' रंगो दत्तो, 'सम्राज्ञी' तेजस्विनी जाधव, 'नागकेशर' विश्वास पाटील असे विपूल प्रमाणात लेखन झाले आहे. कवितेमध्ये 'उसाच्या कविता' कैलास दौंड, 'ऊचल कोयता तोडीला' सय्यद अल्लाऊद्दीन, 'बेलापूर' विलास गिते, सोपान हाळमकर, लक्ष्मण खेडकर, श्रावण गिरी, विठ्ठल जाधव आदींनीही आपल्या कथा-कवितेतून ऊसतोड कामगारांचे जीवन विविध प्रश्नांसह शब्दबद्ध करून त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. ऊसतोड कामगार स्त्रियांच्या जगण्याचे वास्तव चित्रण 'झुंज तिची पाचटाशी' या पुस्तकातून दीपाताई क्षीरसागर यांनी तर 'हाणला कोयता झालो मास्तर' या डॉ. सुभाष शेकडे व पोपट काळे यांनी आपल्या 'काजवा' या आत्मकथनातून ऊसतोड कामगारांचे जीवनानुभव वास्तवपणे साक्षांकित केले आहेत.

ऊसतोड कामगार प्रश्नांचे व साखर कारखानदारीचा अभ्यास असणारे थोर अभ्यासक डॉ. सोमीनाथ घोळवे यांनीदेखील 'ऊसतोड कामगारांचे स्थलांतरित जगणे' या विषयावर युनिक फाऊंडेशनच्या सहकार्याने संशोधन करून पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. ऊसप्रश्नाशी निगडित साहित्याचे स्वतंत्रपणे संशोधन झाले नाही. ऊसतोड कामगारांचे संघटन करून त्यांच्या मागण्या पदरात पाडून घेण्यासाठी मा.आ. नारायणराव मुंढे, बबनराव ढाकणे, लोकनेते गोपिनाथराव मुंडे, सीटूचे डी.एल. कराड, सुशिलाताई मोराळे, आ. विनायकराव मेटे, आ. केशवराव आंधळे, पंकजाताई मुंडे, धनंजय मुंडे, प्रकाश आंबेडकर, दादासाहेब मुंडे, शिवराज बांगर आदींनी प्रयत्न केले आहेत. गोपिनाथ मुंडे ऊसतोड कामगार महामंडळ स्थापन झाले, मात्र ते अद्यापही सक्षमपणे कार्यान्वित झाले नाही. ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांच्या न्याय्य हक्कासाठी मा. खा. राजू शेट्टी यांनी सातत्याने प्रयत्न करून त्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ऊसतोड कामगार, ऊसउत्पादक शेतकरी आणि साखर कारखानदार यांच्या प्रश्नाविषयी व्यापक विचारमंथन होऊन अभ्यासकांचे लक्ष त्यांच्या प्रश्नाकडे वळावे, त्याची नोंद शासन व प्रशासनाने घ्यावी, त्यांचे जीवन-मरणाचे प्रश्न ऐरणीवर यावेत या दृष्टीने त्रैमासिक 'तिफण'; भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि संशोधन परिषद व बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय पाथर्डी यांच्या संयुक्त विद्यमाने चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या विविध भागातील संशोधक, अभ्यासकांनी आपले अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध देऊन या विषयाला अधिक गती दिली. अतिशय अभ्यासपूर्ण असे हे लेखन असून 'तिफण' चा 'मराठी साहित्यातील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण' या विषयावरील विशेषांक प्रसिद्ध करताना आम्हास विशेष आनंद होत आहे. या विशेषांकाला 'मराठी साहित्यातील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण' असे जरी शीर्षक दिले असले तरी या अंकातून ऊसउत्पादक शेतकरी, साखर कारखानदार यांचेही जीवन चित्रण साकार झाले आहे.

'ऊसतोड कामगार' हा माझा अत्यंत जिव्हाळ्याचा व आत्मीयतेचा विषय आहे. ऊसतोड कामगारांचे जीवन मी जवळून पाहिले आहे, अनुभवले आहे. त्यामुळे लहानपणापासूनच मला या विषयाचे प्रचंड कुतूहल राहिले आहे. दरम्यानच्या काळात ऊसतोड कामगारांच्या जीवनावरील अनेक कवितासंग्रह, कादंबऱ्या मी वाचल्या. त्यातून या प्रश्नाची दाहकता व वास्तवता मला अधिक जाणवली. हा विषय समाजासमोर येऊन अभ्यासकांनी याची नोंद घ्यावी तसेच समाजातील दुर्लक्षित विषयाला न्याय मिळवून द्यावा या महत्त्वपूर्ण भूमिकेतून या अंकाचे प्रकाशन आम्ही करीत आहोत.

या विशेषांकासाठी प्राचार्य डॉ. जी.पी. ढाकणे, डॉ. सर्जेराव जिगे, डॉ. दिलीप बिरुटे, डॉ. सुभाष शेकडे, डॉ. अशोक डोळस, डॉ. सोमीनाथ घोळवे आदींचे विशेष मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले आहे. सर्व सहभागी अभ्यासकांचेही मन:पूर्वक आभार! हा विशेषांक ऊसतोड कामगार संघटना, ऊसउत्पादक शेतकरी, साखर कारखानदार आणि या प्रश्नांचे अभ्यासक, संशोधक, कार्यकर्ते, विद्यार्थी यांना अतिशय उपयुक्त ठरणार आहे. विशेष संदर्भमूल्य व वेगळा आशय विषय असलेला हा अंक आपणा सर्वांच्या पसंतीस उतरेलच. इतर विशेषांकांप्रमाणेच आपण याही अंकाचे मनापासून स्वागत करालच. मन:पूर्वक धन्यवाद!

- संपादक

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
१.	मराठी कवितेतील ऊस उत्पादक, कामगारांच्या व्यथा वेदना - प्रा. रविंद्र डाखोरे	१ - ३
२.	मराठी साहित्य आणि ऊसतोड कामगार - डॉ. राखी जाधव	४ - ७
३.	'ऊसकोंडी' - ऊसउत्पादक शेतकऱ्यांच्या 'कोंडी' मागील वास्तवाचा शोध - डॉ. राजश्री कदम	८ - १२
४.	ऊसतोड कामगारांच्या उच्च शिक्षणातील समस्या: पारोळा तालुका संदर्भात - डॉ. प्रदीप औजेकर	१३ - १७
५.	ऊसतोड कामगारांच्या समस्या - डॉ. प्रा. पराग मुरलीधर सपाटे	१८ - २३
६.	कोयता: ऊसतोड कामगारांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारी कादंबरी - प्रा डॉ निलेश एकनाथराव लोंढे	२४ - २९
७.	मराठी कादंबरीतील ऊसतोड कामगार आणि त्यांच्या मुलांच्या व्यथा आणि वेदना - प्रा. नामदेव महादू गावित	३० - ३७
८.	'गव्हानी' ऊसतोड कामगारांचे दुःखद जीवनानुभव मांडणारी लक्षवेधी कादंबरी - प्रा. डॉ. मीनाक्षी रा. देव निमकर	३८ - ४३
९.	कन्नड सहकारी साखर कारखान्यातील ऊसतोड कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या एक अभ्यास - डॉ. मीना मच्छिंद्रनाथ वडगुळे	४४ - ४८
१०.	ऊसतोडणी कामगार महिलांच्या समस्या - डॉ. मनीषा बनसोडे	४९ - ५१
११.	ऊसतोड कामगारांचे चित्रण करणारी कविता - लता बिरू ऐवळे	५२ - ५७
१२.	ऊसतोड कामगारांच्या समस्या व उपाययोजना - डॉ. किशोर गिरीश नवले	५८ - ६३
१३.	ऊसतोड कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या : एक अभ्यास - प्रा. डॉ. भानुसे कारभारी लक्ष्मण	६४ - ६७

१४.	पश्चिम महाराष्ट्रातील ऊसतोड कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास - डॉ. रोडगे कैलास दादासाहेब, डॉ. भोंडवे अंगद हरिभाऊ	६८ - ७१
१५.	मराठी कथा व कादंबऱ्यातून येणारे ऊस तोडणी स्त्री कामगाराचे चित्रण - प्रोफेसर डॉ. जालिंदर कानडे	७२ - ७५
१६.	ऊसतोड कामगार स्त्रियांचा जीवनसंघर्ष मांडणारा कथनसंग्रह : 'झुंज तिची पाचटाशी' - डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	७६ - ८२
१७.	ऊसतोड कष्टकरी समूहाचा हुंकार - हाणला कोयता झालो मास्तर! - प्रा. डॉ. द.के. गंधारे	८३ - ८६
१८.	मराठी कवितेतील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण - प्रा. डॉ. युवराज धबडगे, प्रा. बोंतेवाड नागेश रामलू	८७ - ९०
१९.	मराठी कादंबरीतून येणारे ऊस तोडणी कामगारांचे चित्रण - प्रा. डॉ. चंद्रकांत प्रभाकर काळे	९१ - ९४
२०.	मराठी कवितेतून येणारे उसतोड कामगारांचे चित्रण - प्रा. चांदण पोपट सावळे	९५ - १०१
२१.	मराठी साहित्यातून येणारे महिला ऊसतोड कामगारांचे चित्रण - भारत कडू गायकवाड	१०२ - १०५
२२.	ऊसतोड कामगारांच्या कवितेतील जाणीवा - प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	१०६ - १०९
२३.	ऊसतोड महिला मजुरांच्या वेदनेची परिभाषा स्पष्ट करणारे लेखन 'झुंज तिची पाचटाशी' - प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	११० - ११४
२४.	'साखर फेरा' कादंबरीचे अंतरंग - डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	११५ - ११८
२५.	ऊसतोड कामगारांच्या व्यथा आणि कथा - डॉ. शिवाजी हुसे	११९ - १२३
२६.	मराठी कादंबरीतून येणाऱ्या ऊसतोड कामगारांच्या समस्या - डॉ सुखदेव इथारे	१२४ - १२८
२७.	'सुर्वंता' - ऊसतोड महिला कामगाराच्या वेदनामय अनुभवविश्वाचे वास्तववादी चित्रण - डॉ. सुजाता सचिन कुलकर्णी	१२९ - १३६

२८.	**उसतोड महिला कामगारांच्या समस्या** - रेणुका संजय नवगिरे	१३७ - १३९
२९.	**ऊसतोड महिलांच्या समस्या एक अभ्यास** - डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	१४० - १४४
३०.	**ऊसतोड कामगार आणि मुलांचे शिक्षण** - डॉ.संतोष जबाजी लगड*, अनिल नानाभाऊ खुरगे**, डॉ. भारती मच्छिंद्र काळे***	१४५ - १५३
३१.	**हाणला कोयता झालो मास्तर : एक आकलन** - डॉ. अशोक डोळस	१५४ - १५९
३२.	**मराठी साहित्यातील ऊसतोड कामगार** - डॉ. निता मेश्राम (पाटील)	१६० - १६५
३३.	**ऊसतोड कामगारांच्या समस्या आणि उपाय** - डॉ. रंजना मधुकर कदम	१६६ - १७१
३४.	**ऊसतोड महिला कामगारांच्या समस्या आणि उपाय** - प्रा.डॉ.संबोधी एम. देशपांडे	१७२ - १७५
३५.	**मराठी कथेतील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण** डॉ. रामलीला सुदामराव पवार	१७६ - १८१
३६.	**मराठी कादंबरीतील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण** - डॉ. आप्पा दत्तू माने	१८२ - १८५
३७.	**ऊसतोडणी कामगारांच्या संघर्षमय जीवनाचा आलेख मांडणारी मराठी कादंबरी** - डॉ. कैलास सोनू महाले	१८६ - १९१
३८.	**मराठी साहित्यातून येणारे ऊसतोडणी कामगारांचे चित्रण** - डॉ. रत्ना जवरास	१९२ - १९६
३९.	**ऊसतोड कामगार आणि मुलांचे शिक्षण : यमन** - प्रा.सुरेश लक्ष्मण नजन	१९७ - २०१
४०.	**मराठी कथा, कादंबरीतून येणारे ऊसतोडणी कामगारांचे चित्रण** - राहुल शेलार	२०२ - २०८
४१.	**समस्याग्रस्त अर्धा-कोयता एक अभ्यास** - प्रा. डॉ.वैशाली आहेर	२०९ - २१४

४२.	साहित्य प्रकारातील ऊसतोडकामगारांचे जीवन चित्रण - डॉ. प्रवीण कारंजकर	२१५ - २१९
४३.	साहित्यातील ऊसतोड समाजाचे जीवन - डॉ. विठ्ठल केदारी	२२० - २२३
४४.	ऊसतोड कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या : एक चिंतन - प्रा. डॉ. ज्योती रा. तऱ्हाणे	२२४ - २२७
४५.	'मराठी कथन साहित्यातील ऊसतोड कामगारांच्या संघर्षाचे संवेदन : एक स्वतंत्र अभ्यास ' - डॉ.नावडकर विद्या विजय	२२८ - २३६
४६.	मराठी ग्रामीण कादंबरीतील ऊसतोड कामगारांच्या समस्यांचे चित्रण - डॉ. मधुकर बैकरे	२३७ - २४२
४७.	ऊसतोड कामगार कादंबरी साहित्यातील स्त्रीचित्रण - प्रा. प्रियांका अशोक कुंभार	२४३ - २४७
४८.	ऊसतोड कामगार आजही आर्थिक पारतंत्र्यातच! - प्रा.डॉ. धनगर राजेंद्र नामदेव	२४८ - २५३
४९.	ऊसतोड कामगारांचे संघर्षमय जीवन - प्रोफेसर डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे	२५४ - २५९
५०.	हाणला कोयता झालो मास्तर - एका ऊसतोड कामगार विद्यार्थ्याचा संघर्ष - श्री. मुकुंद मारुती दहिफळे.	२६० - २६२
५१.	ऊसतोड कामगारांच्या समस्या - मिनाक्षी दत्तात्रय पवार	२६३ - २६६
५२.	हाणला कोयता झालो मास्तर - एक आकलन - प्रा. डॉ. संतोष जगन्नाथ जाधव	२६७ - २७१
५३.	ऊसतोड मजूराच्या आधारे चालणारे राजकारण - डॉ. सोमिनाथ घोळवे	२७२ - २७६

ऊसतोडणी कामगार महिलांच्या समस्या

- डॉ. मनीषा बनसोडे
प्राध्यापक मराठी विभाग
शिक्षण महर्षि दादासाहेब लिमये कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
कळंबोली

महाराष्ट्र राज्य हे ऊसाच्या शेतीसाठी व कारखान्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. जगभर साखर निर्यात करणारे व सर्वाधित साखर कारखाने असणारे राज्य आहे. पारंपारिक पद्धतीच्या शेतीला मागे सारून नवीन पद्धतीने शेती करणारा शेतकरी महाराष्ट्रमध्ये विखुरला आहे. उसाचे पिक हे नगदी म्हणून घेतले जाते. शेतकरी दर वर्षी टनाला किती हमिभाव मिळेल व त्या पैशातून आपली महत्वाची कामे करता येतील या आशेवर तो जगत असतो ग्रामीण भगत राबविल्या जाणाऱ्या योजना या जशा शेतकऱ्याच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या आहेत तसेच शेतमजुरांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या आहेत. शेतकरी आणि शेतमजुर यांचे सर्वतोपरी होणारे शोषण या निमित्ताने आपल्याला पाहता येते. शेतकऱ्याच्या कसणीच्या चर्चा विविधा माध्यमे हाताळतात पण ऊसतोडणी मजूरांचा प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. त्यातही महिला कामगार या घटकाकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. ऊसतोडणीसाठी मुख्यत: दुष्काळी भागातून कामगार आणले जातात. त्यांच्या गावाबाहेर राहुट्या टाकल्या जातात. मुकादम सांगेल त्यानुसार रोज एकच्या शेतात जाऊन ऊस तोडायचा. हे सूत्र ठरलेले असते.

ऊसतोडणीसाठी येणाऱ्या महिला या आपल्या संपूर्ण कुटुंबासहा येत असतात. सकाळी उजाडायच्या आधी उठून तो घरातल्या कामांना सुरुवात करते. मुलाबाळांची सगळी व्यवस्था करून ठेऊन ती दिवस उजाडताच ऊसतोडणीच्या कामाला निघते. थंडी, ऊन, वारा, पाऊस यांची तमा न बाळगता आपल्या नवऱ्याच्या खांद्याला खांदा लावून ऊसाच्या फडाकडे जयला निघते. राहायला नीट घर नाही, आंघोळ करायला न्हाणी नाही, उघड्यावर शौचास जायचे. तीन दगडांची चूल फुकून धुराने डोळे लालेलाल झाले तरी रोजच्या कामांना ती विश्रांति देत नाही. कोणत्याही प्रतिकूल परिस्थितीत तिची लढण्याची तयारी असते. सकाळी लवकर ऊसाच्या फडात जाऊन उन्हाच्या आधी जास्त ऊसतोडण्याचा ती प्रयत्न करते. हे सगळे ती जिद्दीने करते दुसऱ्यांच्या गावात पोटासाठी काम मिळाले म्हणून आलेल्या या महिलांना जास्तीत जास्त आपल्या कुटुंबासाठी काम करण्याची ऊर्मि निर्माण झालेली असते. इतर महिलांचे आरामदायि जीवन नसूनही कष्ट करून पोट भरण्याची त्यांची जिद्द या ठिकाणी लक्षात घेण्याजोगी आहे.

माझ्या पाहण्यात आलेल्या एका अशाच ऊसतोडणी कामगार मुलींची गोष्ट माला इथे सांगावीशी वाटते. ही मुलगी इयत्ता पाचवीत शिकणारी लातूरसरख्या दुष्काळी भागात राहणारी. अवेळी पाऊस व त्यामुळे घरात पैसा येण्याचा कुठलाच मार्ग नाही म्हणून तिचे आई-वडील व ती दुसऱ्या गावी ऊसतोडणीसाठी जात असत. वडिलांना राबताना बघून तिचे हृदय हेलावत असे. थोरल्या बहिणीच्या लग्नाचे कर्ज डोक्यावर असल्याने वडील चिंतेत असायचे. म्हणून ती वडिलांबरोबर ऊसतोडणीसाठी जात असे. कामामुळे ती दहावीत नापास झाली. त्यामुळे तिने शाळा सोडून ऊसाच्या गाडीने काम पाहणे सुरू केले. पहाटे उठायचा, ११ वाजेपर्यंत ऊसाच्या फडात दीड-अडीच टन ऊस तोडायचा. तो दुपारपर्यंत गाडीत भरायचा. गाडी जुंपून १५-२० कि.मी. असणाऱ्या साखर कारखान्यात घेऊन जयची. तिथे ती गाडी खाली करायची व दिवस मावळता ती परत जयची. हे काम ती दररोज करत अक्षरशः रक्ताचा पाणी करून ती बहिणीच्या लग्नाचे कर्ज फेडत राहिली. हातात कोयता आणि कासरा घेऊन ती लढताच राहिली. एका पूर्ण हंगामात तिने २५१ टन ऊस तोडणी करून कारखान्याला दिली. कष्टाची सवय झालेल्या या मुलीने सांगितले की परिस्थिति सांगून रडत बसचे नाही रवायची तयारी ठेवायची. कितीही प्रतिकूल परस्थिती असली तरी त्यातून लढण्याचे बळ तिच्यामध्ये आहे.

घरगुती जबाबदाऱ्यांमुळे शिक्षण सोडून या मुलीला काम स्वीकारावे लागले. अशा अनेक ऊसतोडणी कामगार आहेत ज्या आपल्या इच्छा-अपेक्षा बाजूला ठेवून कुटुंबाच्या भल्यासाठी लढत राहतात. ऊसतोडणी काम हे अतिशय अवघड अशा स्वरूपाचे काम आहे. कोयता हातात घेऊन शेतात पाय ठेवताना तिथेही अनेक अडचणींच सामना तिला करावा लागतो. साप, विंचू, काटा यांची तमा न बाळगता ती फडात घुसते व आपले ध्येय पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते. दामल्यानंतर जरा विश्रांति म्हणून बेसल तर शेतकरी व मुकादम दोघेही दम भारतात. आजारपण आले असेल तरी ती शेतात उसकपणीला उभी राहते. घर आणि घराबाहेरील काम या दोन्ही आघाड्या ती समर्थपणे सांभाळते. कुठलाही कारखाना महिला कामगारांसाठी वेगळा नियम करताना दिसत नाही. ऊस लादलेली बैलगाडी कारखान्याकडे नेताना बैलासारखी तिचीहि दमछाक होते व निघून घेऊन किती ही थकलेली असली तरी कुटुंबाच्या जेवणखाण्याचा प्रश्न तिलाच सोडवावा लागतो. पुन्हा उठून दुसऱ्या दिवशी तेच शुक्लाष्ट तिच्या मागे असते त्यातही नवरा जर व्यसनी नसला तर चांगले नाहीतर कमावलेला पैसा दारूतच उडवले तर पुन्हा सगळ्या कुटुंबाची जबाबदारी तिलाच उचलावी लागते. असे

तोडून झाल्यावर जनावरांसाठी उसाचे वाडे ती विकते. वाड्यांचा बिंडा डोक्यावर घेऊन गावात फिरते. यातून चार पैसे येतील व मीठ-मिरचीचा प्राशन सुटेल हेच फक्त तिच्या डोळ्यात घोळत असते.

एकुणच काय तर ऊसतोडणी कामगारांच्या या समस्या आजतागायत तशाच आहेत. त्या मध्ये काही बादल घडवून आणणे शक्य आहे का या बाबत विचार करण्याची खरोखरच गरज आहे. ऊसतोडणी कामगार महिलांना मी जवळून अनुभवले आहे. त्यांचे प्रत्यकीचे प्रश्न अतिशय गंभीर स्वरूपाचे आहेत. त्या संदर्भात सर्व पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. ऊसतोडणी कामगार हा दुर्लक्षित घटक आहे व त्या घटकावर लक्ष केंद्रीत करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे असे माला वाटते.

** ** **

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC
ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तांडे निघती रानात

लावूनी मेळ सारा तांडे निघती रानात
एक होऊनी जोमात जीव तोडती फडात ।।धृ।।

ऊस तोडता तोडता काळ लोटतो फडात
धन्य माऊलीची कूस नाळ जोडतो कष्टात
माता मुकदमा बोले नको सतावू मला
झाला जड जीव बाळ खेळतो पोटात ।।१।।

मनोभावे रातदिन देव कोयता पूजला
विळा धारदार हाती तोच आधार जिवाला
मोळी फेकून पडता पाचटीच्या अंथरुणाला
लाथा मारी चिमुकला ओटी भरल्या पोटात ।।२।।

भेगाळली भुई रानं गेली करपून
झालं चाळणी शिवार पाणी उपसून
नाही उरलं टिपूर तांडे चालती अजून
जुनी उचल देऊन नव्या कामाच्या शोधात ।।३।।

- श्रावण गिरी

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – जून २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : १

संपादक मंडळ
● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक
● प्रा.डॉ.प्रफुल राजुरवाडे ● प्रा.डॉ. ● प्रा.डॉ.

✲ प्रकाशक ✲
श्री. संजय मुंदडा
कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक धोरणाचे शिल्पकार
- डॉ.सौ.अभिलाषा राऊत, नागपूर ---------------------------------- ८

२ भारत देशाच्या कृषी क्षेत्रातील विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान - डॉ.अफरोज शेख, नागपूर १३

३ आधुनिक भारताच्या इतिहासात बाबू हरदास एल. एन. यांचे सामाजिक व राजकीय योगदान
- डॉ.आनंद सूर्यवंशी, नागपूर ---------------------------------- १६

४ अर्वाचीन योगसाहित्य: ध्यान विमर्श - डॉ.अरूण पवार, नागपूर -------------------- २१

५ स्वातंत्र्य संग्रामातील वीरांगना - मॅडम कामा
- डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे. -------------------------- २५

६ १९२० ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचे योगदान कस्तुरबा गांधी व सहकारी महिला - डॉ.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------------------- २९

७ राष्ट्र बांधणीमध्ये स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी यांचे योगदान
- डॉ.अशोक शहाणे, उमरेड, जि.नागपूर ------------------------------ ३३

८ आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान
- डॉ.बी. आर. मस्के, नागपूर ---------------------------------- ३८

९ ई. व्ही. रामास्वामी पेरियार यांच्या कार्यांचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव
- डॉ. भास्कर बघाळे, नागपूर ---------------------------------- ४२

१० वर्षावास, भिक्खु संघ व दानादि कर्म
- १)डॉ.भीमदेवी डांगे, २) डॉ.स्निग्धा राजेश कांबळे, ब्रह्मपुरी -------------------- ४६

११ १९४६ नागपूर येथील सत्याग्रह आणि ॲड. हरिदास बाबू आवळे यांची भूमिका
- डॉ.चंद्रशेखर पाटील, नागपूर ---------------------------------- ५२

१२ आधुनिक भारताचे निर्माते महात्मा जोतिराव फुले यांची शेतकरी चळवळ
- डॉ.दत्ता हिंगमिरे, उरण, जि.रायगड . ------------------------------ ५६

१३ राजश्री शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान - डॉ. देविदास गाडेकर, नागपूर ---------- ६०

१४ महात्मा जोतिराव फुले आणि सामाजिक न्याय - डॉ.धर्मवीर क्षीरसागर, गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर ६३

१५ ज्ञानोदय व ख्रिचन मिशनरींचे सामाजिक कार्य - डॉ.दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर --- ६७

१६ अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्षाचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य
- डॉ. दिगंबर सोनवणे, नेवासा, जि.अहमदनगर ---------------------------- ७०

१७ आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत संत साहित्याचे योगदान - डॉ. डि. ए. पाटील, शिरपूर, जि.धुळे७३

१८ भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांचे योगदान
- डॉ.दीपा पाटील, कळंबोली, नवी मुंबई ------------------------------ ७६

१९ प्रखर राष्ट्रवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.दिपाली भावे, नागपूर ---------------- ८०

२० नटसम्राट : जीवनात वाट्याला आलेले वास्तव आणि त्यातील सुख दुःखांचा काव्यात्मक आलेख
- डॉ.जी. एस. क्षीरसागर, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ------------------------ ८४

ISSN No. 2394-5990

भारतीय दुग्ध उद्योगाची कामगिरी

डॉ.महाजन संजय बाबुराव
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
कळंबोली, सेक्टर- ३ ई, सिडको कॉलनी, ता.पनवेल, जि.रायगड, नवी मुंबई. (महाराष्ट्र), ४१०२१८
भ्रमणध्वनी- ९७०२९१५०९८

प्रस्तावना :

भारतासारख्या विकसनशील देशात दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांचे उत्पादन हे सर्वात महत्त्वपूर्ण असे नियमीत उत्पन्न देणारे साधन आहे. भारतात दुग्ध व्यवसायाच्या विकासामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न, रोजगार आणि ऋणाची परतफेड क्षमतेत वाढ घडून आली आहे. भारतात दुग्धव्यवसाय हा मोठ्या प्रमाणात लहान, सीमांत आणि असंघटित शेतकऱ्यांकडून केला जातो. अल्पभूधारक, सीमांत आणि भूमिहीन श्रमिक हे पीक अवशेषांवर आणि उप-उत्पादनांवर एक किंवा दोन दुभत्या जनावरांचे पालनपोषण करतात. दुग्ध व्यवसाय हा अल्प मनुष्यबळ व ग्रामीण कुटुंबातील व्यक्ती विशेषत: महिला श्रमिकांच्या मदतीने केला जातो. वर्तमान स्थितीत दुग्धव्यवसाय हा लाखो ग्रामीण कुटुंबांसाठी उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा दुय्यम स्त्रोत बनला आहे. या व्यवसायाने अल्पभूधारक आणि महिलांसाठी रोजगार व उत्पन्नाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात सर्वात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. भूमीचे विखंडन व उपविभाजन आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे कमी होत चाललेला कृषी योग्य भूमीचा पट्टा या संदर्भात देखील दुग्ध व्यवसाय क्षेत्र हे ग्रामीण जनतेच्या उपजीविकेचे एक पर्यायी साधन म्हणून पुढे आले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय दुग्ध उद्योगाची कामगिरी याचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती : -

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी Basic Animal Husbandry Statistics-2020, Annual Report-2020-21, Department of Animal Husbandry Dairying, Various Economic Survey, National Dairy Development Board, विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये : -

१. भारतातील दूध उत्पादन व प्रतिव्यक्ती दुधाची उपलब्धता अभ्यासणे.
२. दुग्ध उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धी दर समजून घेणे.
३. दुग्ध उद्योगासमोरील आव्हाने अभ्यासणे.

भारतातील दुग्ध उत्पादन : -

भारत हा एक कृषिप्रधान देश आहे. अद्यापही भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही कृषी कार्याशी संलग्न आहे. पशुपालन हा कृषी क्षेत्राचा अविभाज्य हिस्सा आहे. अर्थात पशुपालन हा कृषीचा पूरक व्यवसाय आहे. दूध उत्पादन हा पशुपालनाचा प्रमुख हेतू आहे. दूध उत्पादन हा परंपरागत व्यवसाय आहे. भारतात सन १९५०-५१ मध्ये दुधाचे उत्पादन केवळ १७.० मिलियन टन होते. यामध्ये कालमानानुसार वाढ घडून येवून सन १९९०-९१ मध्ये ५३.९ मिलियन टन व सन २०१०-११ मध्ये १२१.८ मिलियन टनापर्यंत वाढ घडून आली. भारतीय दुग्ध व्यवसाय क्षेत्राचा मागील काही वर्षात पर्याप्त विकास घडून आला आहे. सरकारी तर्कसंगत धोरणात्मक हस्तक्षेपाच्या परिणाम स्वरूपात भारताने सन २०१८ - १९ मधील १८७.७५ मिलियन टन वार्षिक दूध उत्पादनाच्या तुलनेत सन २०१९-२० मध्ये १९८.४० मिलियन टनापर्यंत वाढ घडवून आणली. ही बाब ५.६८% ची वृद्धी दर्शविते. तर याच कालावधीत प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन दुधाची उपलब्धता ४०६ ग्रॅम अशी राहिली आहे. विदेशी/ संकरितसाठी (Exotic/Crossbred) प्रति पशू प्रतिदिन सरासरी उत्पादन ८.२० किलो प्रतिदिन आणि देशी/बिगर वर्गीकृतसाठी (Indigenous/ Non-descript) ३.०८ किलो प्रतिदिन आहे. जगातील दूध उत्पादक देशांत भारत प्रथम स्थानावर राहिला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अन्न आणि कृषी संघटनेच्या नोव्हेंबर २०२० मधील Food Outlook नुसार सन २०१९ मध्ये जागतिक दूध उत्पादन ८४८ मिलियन टन इतके होते. यात सन २०२० मध्ये वाढ घडून येऊन ८६०.१ मिलियन टन उत्पादन झाले. अशाप्रकारे जागतिक दूध उत्पादनात १.४३% ची वाढ नोंद करण्यात आली. ही बाब वाढत्या लोकसंख्येसाठी दूध आणि दुग्धजन्य उत्पादनाच्या उपलब्धतेत घडून येत

असलेली सतत वृद्धी दर्शविते. भारतातील दूध उत्पादन आणि प्रति व्यक्ती उत्पादनाची स्थिती खालील पत्रकात दर्शविली आहे :-

पत्र क्रमांक-1, दुग्ध उत्पादन आणि दुधाची प्रतिव्यक्ती उपलब्धता

अ.न.	वर्ष	दूध उत्पादन (मिलियन टनामध्ये)	प्रतिव्यक्ती दुधाची उपलब्धता	अ.न.	वर्ष	दूध उत्पादन (मिलियन टनामध्ये)	प्रतिव्यक्ती दुधाची उपलब्धता
1.	1950-51	17.0	124	18.	2003-04	88.1	225
2.	1960-61	20.0	124	19.	2004-05	92.5	233
3.	1970-71	22.0	112	20.	2005-06	97.1	241
4.	1980-81	31.6	128	21.	2006-07	102.6	251
5.	1990-91	53.9	176	22.	2007-08	107.9	260
6.	1991-92	55.6	178	23.	2008-09	112.2	266
7.	1992-93	58.0	182	24.	2009-10	116.4	273
8.	1993-94	60.6	186	25.	2010-11	121.8	281
9.	1994-95	63.8	192	26.	2011-12	127.9	290
10.	1995-96	66.2	195	27.	2012-13	132.4	299
11.	1996-97	69.1	200	28.	2013-14	137.7	307
12.	1997-98	72.1	205	29.	2014-15	146.3	322
13.	1998-99	75.4	210	30.	2015-16	155.5	337
14.	1999-2000	78.3	214	31.	2016-17	165.4	355
15.	2000-01	80.8	215	32.	2017-18	176.3	375
16.	2001-02	84.3	221	33.	2018-19	187.7	394
17.	2002-03	86.2	224	34.	2019-20	198.4	406

Source:

1. Economic Survey 2003-04, Ministry of Finance, Government of India, Page No. 158
2. Economic Survey 2019-20, Ministry of Finance, Government of India, Page No. 205
3. Basic Animal Husbandry Statistics-2020, Department of Animal Husbandry & Dairying, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, GoI, New Delhi. Page No. 7, 29
4. National Dairy Development Board https://www.nddb.coop/sites/default/files/statistics/Mp%20India-ENG-2019.pdf

दुग्ध उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धी दर : -

सन २०११-१२ मध्ये दूध उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धी दर ५.०१% होता. तो सन २०१९ - २० मध्ये ५.६१ % असा राहिला आहे. वाढत्या मानवी लोकसंख्येला आधार देण्यासाठी सरकारने दूध उत्पादनात वाढ घडवून आणण्याच्या हेतूने हाती घेतलेल्या विविध उपक्रमांमुळे देशाच्या एकूण दूध उत्पादनात सातत्यपूर्ण वाढ घडून येत आहे. सन २०११-१२ ते सन २०१९- २० या कालावधीतील दुग्ध उत्पादनात घडवून आलेल्या वाढीचा कल पुढील पत्रक व आलेखाद्वारे दर्शविला आहे.

ISSN No. 2394-5990

पत्र क्रमांक-2, सन 2011-12 ते सन 2019- 20 या कालावधीतील दूध उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धी दर (% मध्ये)					
अ. नं.	वर्ष	दुग्ध उत्पादनाचा वृद्धी दर (%)	अ. नं.	वर्ष	दुग्ध उत्पादनाचा वृद्धी दर (%)
1.	2011-12	5.01%	6.	2016-17	6.38%
2.	2012-13	3.54%	7.	2017-18	6.62%
3.	2013-14	3.97%	8.	2018-19	6.47%
4.	2014-15	6.27%	9.	2019-20	5.69%
5.	2015-16	6.27%			

Source: Basic Animal Husbandry Statistics-2020. Department of Animal Husbandry & Dairying, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, GoI, New Delhi, Page No. 8

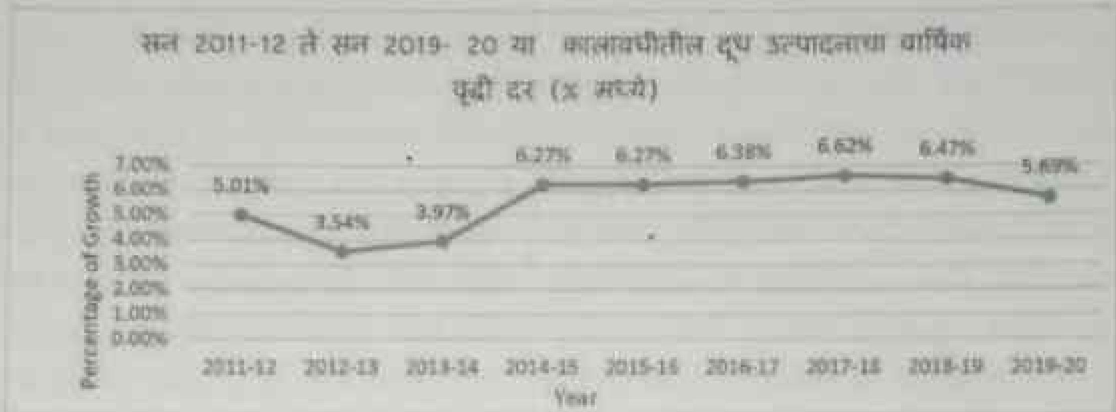

राज्यनिहाय दूध उत्पादनाची स्थिती : -

देशातील कर्नाटक, अरुणाचल प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान, मध्य प्रदेश, गोवा, त्रिपुरा, छत्तीसगड, बिहार, झारखंड आणि पंजाब या ११ राज्यांनी दूध उत्पादनाचा राष्ट्रीय सरासरी वाढीचा दर म्हणजेच ५.६९% दर ओलांडला आहे. देशातील उत्तर प्रदेश (१६.०६%), राजस्थान (१२.८९%), मध्य प्रदेश (८.६२%), गुजरात (७.७१%), आंध्र प्रदेश (७.६९%) ही पाच राज्य दूध उत्पादनात अग्रस्थानी आहेत. ह्या पाच राज्यांचे मिळून देशातील एकूण दूध उत्पादनात ५२.९६% योगदान आहे. सन २०१९-२० मधील दूध उत्पादन वाढीचा राज्यनिहाय आढावा घेतला असता असे आढळून येते की, देशातील १० राज्यांनी दूध उत्पादनामध्ये ६.०% पेक्षा अधिक वाढ नोंदवली आहे. २०१४-१५ ते २०१९-२० या कालावधीत एकूण दूध उत्पादनात राज्यनिहाय तफावत असल्याचे आढळून येते. संपूर्ण देशाचा विचार करता, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, गुजरात, पंजाब, महाराष्ट्र, हरियाणा, बिहार, तामिळनाडू आणि कर्नाटक या राज्यांमध्ये दुधाच्या उत्पादनाबाबत प्रगतिशीलतेचा कल आढळून येतो. असे असले तरीदेखील संपूर्ण देशात दूध उत्पादनात उत्तर प्रदेश राज्य अग्रस्थानी आहे.

दूध व्यवसायाचे आर्थिक महत्त्व : -

पशुधन उपक्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेत आणि याचबरोबर लाखो ग्रामीण कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. पशुधन हे ग्रामीण क्षेत्रात बारमाही पशु शक्तीचे एक प्रमुख स्रोत आहे. हे क्षेत्र दूध, मांस, अंडी, लोकर, खाल आणि चामडे, खत आणि इंधन उपलब्ध करून देते. हे भारताच्या एकूण स्थूल मूल्यवृद्धीच्या (Gross Value Added-GV, वर्तमान मूल्यावर) सुमारे ५.२१% आहे. हे कृषी व संबंधित क्षेत्रातील स्थूल मूल्यवृद्धीच्या २८.३६% आहे. तथापि मागील काही दशकांदरम्यान स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातील कृषी आणि संबंधित क्षेत्राच्या योगदानात घट घडून आली आहे. परंतु पशुधन क्षेत्राचे योगदान स्थिर राहिले आहे. वास्तवतः राष्ट्रीय स्थूल मूल्यवृद्धीमध्ये कृषी आणि संबंधित क्षेत्राचे योगदान सन १९९९-२००० मधील २३% वरून घटून सन २०१९-२० मध्ये १४.८३ % राहिले आहे. तथापि याच कालावधीदरम्यान पशुधनाचे कृषी आणि संबंधित क्षेत्रातील स्थूल मूल्यवृद्धीमधील योगदान सुमारे २३.१२% वरून २९.३५% पर्यंत वाढले. दूध आणि दुग्धजन्य उत्पादने ही,

पशुधन उप क्षेत्रातील उत्पादन मूल्याचा एका मोठ्या हिश्याची निर्मिती करतात. दूध आणि दुग्धजन्य उत्पादनाचा हिस्सा १९५०-५१ मध्ये ५०% पेक्षाही कमी होता. यात सन २०१८-१९ मध्ये वर्तमान मूल्यानुसार ६६.६३% वाढ घडून आली आहे. उत्पादित वस्तूच्या मूल्य स्वरूपात दूध सर्वात मोठे कृषी उत्पादन बनले आहे. सन २०१८-१९ मध्ये दूध उत्पादनाचे मूल्य हे खाद्यान्नाच्या एकूण उत्पादित मूल्यापेक्षा अधिक ७, ७२,७०५ कोटी रुपये होते.

दुग्ध व्यवसाय हे उपजीविकेचे साधन :-

देशातील ग्रामीण कुटुंबांच्या सामाजिक आर्थिक विकासात दुग्ध व्यवसाय हा एक महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतो. देशातील बहुतांश दुधाचे उत्पादन हे अल्प, सीमांत शेतकरी आणि भूमिहीन श्रमिकांनाद्वारे घेतले जाते. सुमारे ८० मिलियन ग्रामीण कुटुंबे ही दूध व्यवसायात कार्यरत आहेत. यामध्ये अल्प व सीमांत शेतकरी आणि भूमिहीनांचे बरेच अधिक प्रमाण आहे. सामान्यतः पशुधन आणि विशेषतः दुधारू जनावरांची मालकी भूमीच्या तुलनेत अधिक पटीने योग्य आहे. एकूण शेतकऱ्यांपैकी सुमारे ८६% अल्प आणि सीमांतभूधारक आहेत. त्यांच्याकडे एकूण मिळून सुमारे ४७.३४% शेतजमिनीची मालकी आहे. तर त्यांच्याकडे ७५.२४% दुधारू जनावरांची मालकी आहे. अल्प भूमी आधार हा शेतकऱ्यांना शेतीस सहाय्यक व्यवसायाच्या स्वरूपात दुग्ध व्यवसाय सुरू करण्यास भाग पाडतो. पीक उत्पादनापासूनचे उत्पन्न हे हंगामी आहे. याउलट दुग्धव्यवसायापासून वर्षभर उत्पन्न प्राप्त होते आणि हा व्यवसाय ग्रामीण क्षेत्रात लाभदायक रोजगार निर्माण करतो. त्यामुळे हा व्यवसाय भूमिहीन, अल्प आणि सीमांत शेतकऱ्यांना विशेषतः महिलांना उपजीविकेचा स्रोत स्वरूपात सुरू करण्यासाठी एक महत्त्वाचे आर्थिक प्रोत्साहन आहे. याव्यतिरिक्त ग्रामीण महिला ह्या दुग्ध व्यवसायामध्ये श्रमाच्या आवश्यकतेमधील मोठ्या हिश्श्याच्या स्वरूपात योगदान देतात. त्यामुळे दुग्ध उत्पादन क्षेत्र हे देशात समावेशी विकासासाठी एक महत्त्वाचे साधन आहे. जगातील अग्रणी दूध उत्पादक देशांच्या विरुद्ध भारतातील दुग्ध उत्पादकांच्या एका मोठ्या हिश्श्याच्या स्वरूपात (सुमारे ९५%) प्रति कुटुंब १ ते ५ दुधारू जनावरांचे पालन केले जाते. पशुधन उपक्षेत्रापासून ग्रामीण उत्पन्नात सुमारे २६% महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यापैकी ७८.३% सर्वात गरीब शेतकऱ्यांच्या बाबतीत (०.०१ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असणारे शेतकरी) आणि शेतकऱ्यांच्या सर्व वर्गाबाबतीत सुमारे १२% उत्पन्न हे दुग्ध व्यवसायापासून प्राप्त होते. पशुपालनापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नातील सुमारे ६७% उत्पन्न हे दुग्ध व्यवसायापासून प्राप्त होते.

सन २००३ ते २०१३ या कालावधीदरम्यान उत्पन्नाचा हिस्सा ४.३% वरून १२% पर्यंत वाढला. याच कालावधीत बिगर कृषी व्यवसाय आणि वेतन व पगार ह्या दोन्ही पासूनच्या हिश्श्यामध्ये घट घडून आली. हे सर्व निर्देशक असा संकेत देतात की, दुग्ध व्यवसायात कोणत्याही हस्तक्षेपापासून दारिद्र्य निर्मूलनात प्रत्यक्ष स्वरूपात योगदान प्राप्त होईल आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये देखील सुधारणा घडून येऊ शकेल.

दुग्ध उत्पादन हे लाखो ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नाचे एक महत्त्वपूर्ण दुय्यम स्रोत बनले आहे विशेषतः महिला आणि सीमांत शेतकऱ्यांसाठी रोजगार आणि उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करण्यात दुग्ध उत्पादन क्षेत्राची भूमिका सर्वात महत्त्वाची राहिली आहे. सन २०१९-२० च्या दरम्यान दुधाची प्रतिव्यक्ती उपलब्धता ४०६ ग्रॅम प्रतिदिन स्तरापर्यंत पोहोचली आहे. ही बाब सन २०२० मधील ३०५ ग्रॅम प्रतिदिन जागतिक सरासरीपेक्षा अधिक आहे.

नियोजन कालावधीत दुग्ध विकासासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न :-

सन १९५० ते १९७० पर्यंत भारतात दुधाचे उत्पादन अधिक प्रमाणात स्थिर राहिले. यानंतर मात्र दूध उत्पादनात जलद गतीने वाढ घडून आली. सन २००१-०२ मध्ये दूध उत्पादन ८४.६ मिलियन टन पर्यंत पोहोचले. परंतु दूध उत्पादनाचे नवव्या योजनेतील ९६.४९ मिलियन टनाचे लक्ष मात्र साध्य करता आले नाही. दुधाची प्रतिव्यक्ती उपलब्धता १९७३-७४ मध्ये ११२ ग्रॅम प्रति दिन इतकी होती. यामध्ये वाढ घडून येऊन ती २००१-०२ मध्ये सुमारे २२६ ग्रॅम अशी राहिली. परंतु ही वाढ २८५ ग्रॅम प्रतिदिन जागतिक सरासरीपेक्षा कमी होती. नवव्या योजनेत दुग्ध क्षेत्रातील गुंतवणूक ही आठव्या योजनेतील गुंतवणूकीच्या तुलनेत उल्लेखनीयरित्या घटली. मार्च २००० च्या स्थितीनुसार १६८ दूध संघामधील ५८ दूध संघ (३४.५%) हे तोट्यात चालत होते. आतापर्यंत दुग्ध क्षेत्रात सरकारी धोरण, सहकारी समित्यांच्या नेटवर्क माध्यमातून ग्रामीण दुग्ध उत्पादकांना शहरी उपभोक्त्यांशी जोडून दुग्ध संसाधन संयंत्राची स्थापना करून प्राथमिकता देण्याची राहिली. दूध आणि दुग्ध उत्पादन आदेशाअंतर्गत दूध उत्पादनाची नवीन क्षमता स्थापित करण्यावर असलेली बंधने हटविण्यात आली आहेत. भारतीय

 ISSN No. 2394-5990

दुग्ध उत्पादन आणि तूप, पनीर, खवा इत्यादी दुग्धजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाशी संलग्न असंघटित क्षेत्र की, ज्याच्याजवळ आशियाई आणि आफ्रिकी देशांच्या निर्यात बाजारात अधिक संभवनीयता आहे त्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी आतापर्यंत कोणत्याही धोरणात्मक उपाययोजना करण्यात आल्या नाहीत. १२व्या पंचवार्षिक योजनेत नियोजन आयोगाने दूध उत्पादन क्षेत्रासाठी ४९७६ कोटी रुपयांची तरतूद केली. या क्षेत्राच्या विकासासाठी व या क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्यासाठी कृषी मंत्रालयाअंतर्गत दुग्ध विभागाद्वारे अनेकविध योजना सुरु करण्यात आल्या. देशात दुग्ध उत्पादन वाढविण्याच्या दिशेने संघटित स्वरूपात प्रथम क्रांतिकारक प्रयत्न वर्ष १९७० पासून सुरू करण्यात आला. हा प्रयत्न श्वेतक्रांती या नावाने ओळखला जातो. यास ऑपरेशन फ्लड असे नाव देण्यात आले. यामध्ये देशातील दहा राज्यांचा समावेश करण्यात आला होता. ऑपरेशन फ्लडचे उद्दिष्ट हे कृषकांचे उत्पन्न वाढविण्यास योग्य कार्यांचा विकास करण्याचे होते. याव्यतिरिक्त मार्च १९९३-९४ मध्ये पर्वतीय व मागास क्षेत्रास १००% अनुदान सहाय्यतेच्या आधारावर दुग्ध विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला होता. या कार्यक्रमात सुधारणा करून मार्च २००५ मध्ये ह्या कार्यक्रमाचे सखोल दुग्ध विकास कार्यक्रम असे नामकरण करण्यात आले. नंतर हा कार्यक्रम अन्य तीन योजनांच्या बरोबर जोडून फेब्रुवारी २०१४ मध्ये राष्ट्रीय बोवाइन प्रजनन आणि दुग्ध विकास कार्यक्रमात पुनर्गठित करण्यात आला. ह्या नवीन योजनेच्या कार्यवाहीसाठी बाराव्या पंचवार्षीक योजने दरम्यान १८०० कोटी रुपयांची अंदाजपत्रकीय तरतूद करण्यात आली.

दुग्ध उद्योगासमोरील आव्हाने :-

जगातील सर्वाधिक दूध उत्पादन भारतात होते. परंतु पशु उत्पादन अन्य देशांच्या तुलनेत कमी आहे. आजही दुग्धव्यवसायात दुधाच्या प्रतीनुसार भाव या संकल्पनेचा वापर केला जात नाही. दुधातील भेसळीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. शेतकऱ्यांनी दूध उत्पादित केल्यानंतर पुढील सर्व टप्प्यांवर त्यात जास्तीत जास्त भेसळ केली जात असल्याने शेवटी उपभोक्त्यांना निकृष्ट प्रतीचे दूध प्राप्त होते. चारा आणि खाद्याच्या नियोजनाचा अभाव ही एक दूध व्यवसायासमोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. दूध व्यवसायासमोरील अनेकविध आव्हानांमुळे दूध उत्पादनातील पर्याप्त वृद्धी, दूध उत्पादकांचा संघटित बाजारपेठेत प्रवेश, दूध आणि मूल्यवर्धित उत्पादनांची प्रक्रिया, दर्जेदार दूध व दुधाची उपलब्धता यामध्ये बिघाड निर्माण होतो. भारतीय दुग्ध व्यवसाय क्षेत्रासमोरील काही प्रमुख आव्हाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. डेअरी क्षेत्रातील गुंतवणूकीत घट झाल्यामुळे मंदी सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली आहे.
२. असंघटितपणा हे भारतीय दुग्धव्यवसाय क्षेत्राचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. विक्रीयोग्य दुधापैकी ७५% हिस्सा हा असंघटित क्षेत्राचा आहे. अद्यापही असंघटित क्षेत्र आधुनिक प्रक्रिया पायाभूत सुविधांमध्ये सहभागी होऊ शकलेले नाही.
३. वाढते जनावरांचे आजारपण, सर्व सोयींनी युक्त अशा पशुवैद्यकीय केंद्रांचा अभाव.
४. गावपातळीवर दूध दूषित आणि खराब होण्यापासून रोखण्यासाठी शीतकरण संयंत्र आणि बल्क कुलर यासारख्या आवश्यक पायाभूत सुविधांची प्रकर्षाने कमतरता.
५. अप्रचलित व कालबाह्य पायाभूत सुविधा.
६. सुलभ व संघटित ऋण सेवा प्रणालीचा अभाव.
७. मूल्यवर्धित उत्पादनांसाठी उत्पादन सुविधांचा अभाव.
८. कौशल्य, तांत्रिक ज्ञान आणि विस्ताराचा अभाव.
९. पशुपालकांच्या शिक्षण, प्रशिक्षण सुविधांचा अभाव.
१०. सुधारित पशुधनाचा अभाव.
११. जनावरांचा असंतुलित आहार, हिरवा चारा आणि उत्तम दर्जाच्या खाद्याची तीव्र आणि सतत वाढत जाणारी तूट, चाऱ्याची कमतरता, चराई क्षेत्र व कुरण शेतजमिनीचा अभाव.
१२. दुधाचे आणि दुग्धजन्य पदार्थांचे पॅकिंग आणि लेबलिंग करण्यासाठीच्या योग्य व पर्याप्त प्रणालीचा अभाव
१३. मोठ्या प्रमाणात उत्पादनासाठी पर्याप्त प्रमाणात आवश्यक असणाऱ्या दर्जेदार कच्च्या मालाचा अभाव.

सूचना व उपाय :-

१. भारतात दुग्ध उत्पादनात म्हशीच्या दुधाचे योगदान अधिक आहे. परंतु भविष्य कालावधीत दुधाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी अन्य दुधारू जनावरांच्या दूध उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे.
२. दूध साठवणूकीसाठी दूध संग्रहण केंद्रे आणि वाहतूक व्यवस्थेत सुधारणा करण्यात यावी.
३. दूध उत्पादनादरम्यान त्याच्या तंत्रात सुधारणा करावी आणि यांत्रिकीकरण व आधुनिक पद्धतीचा अवलंब केला जावा.
४. दुग्ध उद्योगास प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने पर्याप्त

धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी करावी. सरकारने दुग्ध व्यवसायाच्या प्रचार-प्रसारासाठी शिक्षण, प्रशिक्षणास प्रोत्साहन देऊन लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण केली पाहिजे.

५. दुग्ध व्यवसायासाठी ऋण सुविधा व ऋण व्यवस्था ही अधिक सुलभ व सक्षम बनविण्याची आवश्यकता आहे.

६. दूध उत्पादक आणि दूध प्रक्रिया केंद्रे यादरम्यान थेट संपर्काची उत्तम व्यवस्था निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

७. दुधामधील भेसळ आणि अपप्रवृत्तींना नियंत्रित करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाने युक्त अशी यंत्रणा निर्माण केली पाहिजे.

८. उत्पादकता वाढविण्यासाठी जनावरांची उत्पादकता, उत्तम आरोग्य सेवा, प्रजनन सुविधा आणि दुग्धजन्य जनावरांचे व्यवस्थापन याबाबतीत विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. जेणेकरून दूध उत्पादन खर्चामध्ये घट घडून येऊ शकेल.

९. डेअरी सहकारी संस्था अधिक सक्षम करण्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. यासाठी शेतकरी उत्पादक संघटनांना प्रोत्साहन दिले जावे.

१०. पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि विजेच्या तुटवड्याची समस्या सोडविण्यासाठी सौर उर्जेवर चालणाऱ्या दूध प्रक्रिया एककामध्ये पर्याप्त प्रमाणात गुंतवणूक केली पाहिजे.

११. दूध पावडर आणि बटर सारख्या प्रक्रिया केलेल्या डेअरी उत्पादनांचा बफर स्टॉक तयार करावा.

१२. भारताची दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची निर्यात करणारा देश म्हणून जागतिक पटलावर ओळख निर्माण करण्यासाठी जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहिल अशा पद्धतीच्या दर्जात्मक उत्पादनाची गरज पूर्ण करण्यास सक्षम असणाऱ्या योग्य उत्पादन, प्रक्रिया आणि विपणन पायाभूत सुविधा विकसित करण्याची आवश्यकता आहे.

१३. दर्जेदार आणि सुरक्षित दुग्धजन्य पदार्थांच्या उत्पादनासाठी सर्वसमावेशक अशा धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी केली पाहिजे.

१४. दूध गुणवत्ता नियंत्रण यंत्रणेचे सक्षमीकरण व आधुनिकीकरण करण्यात यावे.

१५. दुधाच्या प्रतीनुसार भाव संकल्पनेचा काटेकोरपणे अवलंब केला पाहिजे.

१६. भारतीय पशुचिकित्सा परिषदेच्या मापदंडानुसार पशुवैद्यकीय महाविद्यालयांना सुदृढ केले पाहिजे. जर पशुपालन आणि दुग्ध विभाग हा नियामक आणि देखरेख करणारी सर्वोच्च संस्था म्हणून कार्य करणार असेल तर ही संस्था देखील अधिक सक्षम करणे महत्त्वाचे आहे.

१७. गुणवत्तापूर्ण आणि स्वच्छ दुधाचे उत्पादन आणि मूल्यवर्धनासाठी दुग्ध प्रक्रिया हेतूने कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

१८. चारा, पिके आणि वृक्षाची शेती, चराईत भूमिचा पुनरुद्धार आणि सर्वसाधारण संपत्ती संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन करून चाऱ्याची (जनावरांचे खाद्य) व्यवस्था केला पाहिजे.

१९. पोषण, आरोग्य, पुनरुत्पादन आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित शेतकऱ्यांच्या पातळीवर हस्तक्षेपाचे एकत्रीकरण करण्याची आवश्यकता आहे.

२०. ग्रामीण युवक व युवती, पशुपालक आणि दुग्ध व्यावसायिकांना स्वच्छ दूध उत्पादन करण्याच्या हेतूने प्रोत्साहित करण्याची आवश्यकता आहे.

समारोप :-

भारतीयांचा सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांमुळे दुग्ध उत्पादनासंबंधीचा दृष्टिकोण पारंपारिक राहिला आहे. पशुधनाची बहुसंख्य लोकसंख्येच्या उपजीविकेत नैसर्गिक संसाधनावर आधारित भूमिका मध्यवर्ती राहिली असून ती बहुतांशी ग्रामीण भागापुरतीच मर्यादित आहे. अलीकडच्या कालावधीत दुग्ध उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून आली आहे. निम्म्याहून अधिक दूध हे म्हशींद्वारे उत्पादित केले जाते आणि हे प्रामुख्याने सरकार, संशोधक, बिगर सरकारी संस्था आणि शेतकरी यांच्या समन्वयात्मक कृतीचा समावेश असलेल्या एकात्मिक हस्तक्षेपामुळे शक्य झाले आहे. वर्तमान स्थितीत दूध उत्पादन, दुधाची दरडोई उपलब्धता, दूध उत्पादनाचे स्रोत आणि दुधाची सुलभता यासंदर्भात दुग्ध उद्योगाचा कल उत्साहवर्धक राहिला आहे. देशात उत्तम वंशाच्या अथवा प्रजातीच्या गाई आणि म्हशीची संख्या वाढवली पाहिजे जेणेकरून देशात शुद्ध दुधाचे उत्पादन व उपलब्धता वाढू शकेल. यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना अधिक लाभ प्राप्त होईल आणि दुग्धोत्पादनात सुधारणा घडून येईल. भारतातील दुग्धजन्य पदार्थांच्या मागणीत येत्या काही वर्षांत लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता आहे, त्यामुळे अधिक ग्राहक, उच्च उत्पन्न आणि पोषण याकडे अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे

ISSN No. 2394-5990

उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी दुग्धउद्योग महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे मागणी-पुरवठ्यातील समतोल हा दुग्धव्यवसाय क्षेत्रासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. दूध उत्पादनाच्या वाढीला चालना देण्यासाठी आंतरिक आणि बाह्य हे दोन्ही घटक (पोषण व्यवस्थापन, शेती व्यवस्थापन, पशुवैद्यकीय सहाय्य आणि जाती सुधारणा योजना) प्राधान्याने विचारात घेतले पाहिजेत.

References : -

1. -nnual Report 2020-2020, Department of -nimal Husbandry Dairying, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, GoI, New Delhi. Page No. 4 to 5, 55 to 56
2. Basic -nimal Husbandry Statistics-2020, Department of Animal Husbandry Dairying, Ministry of Fisheries, -nimal Husbandry and Dairying, GoI, New Delhi. Page No. 7 to 10, 29 to 59
3. Economic Survey 2003-04, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi. Page No. 158
4. Economic Survey 2019-20, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi. Page No. 205
5. Tenth Five Year Plan (2020-07), Planning Commission, Government of India, New Delhi. Page No. 567 to 568
6. Twelfth Five Year Plan (2012-2017), Planning Commission, Government of India, New Delhi. Page No. 36 to 38
7. Food Outlook - Biannual Report on Global Food Markets - November 2020, Food Agriculture Organization of the United Nations (F-O), Page No. 07 https://www.fao.org/3/cb1993en/CB1993EN.pdf

८. कुरुक्षेत्र (हिंदी मासिक), जानेवारी २०१७, पान नंबर २१ ते २४.

9. Avijit Sarkar, Avijan Dutta, Challenges Opportunities of Dairy Sector in India vis--vis World: - Critical vis--vis World: - Critical Review, Exploratory Animal and Medical Research, Vol.10, Issue 1, June,2020.
10. Lipismita Samal, A. K. Pattanaik, Dairy Production in India - Existing Scenario and Future Prospects, International Journal of Livestock Research, Vol 4(2) May'14, https://www.researchgate.net
11. National Dairy Development Board, https://www.nddb.coop
12. https://www.pashudhanpraharee.com/challenges-and-oppertunites-of-dairy-sector-of-india/
13. https://www.nddb.coop/hi/information/stats/milkprodindia
14. https://dahd.nic.in/sites/default/filess/Book%20B-HS%202020-Final.pdf
15. https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1624029
16. https://www.drishtiias.com/pdf/1596546296-crisis-in-the-dairy-sector.pdf
17. https://indianexpress.com/article/cities/chandigarh/covid-19-has-taxed-dairy-farmers-in-many-ways-also-given-them-new-insights-6405387/
18. दैनिक लोकसत्ता दिनांक ०८/०८/२०१३, https://www.loksatta.com/navneet/problem-in-dairy-business-168162

●●●

Special Issue
UGC CARE Listed Journal
ISSN 2278-6864

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to Education through Social Development And Social Development through Education

Special Issue on the theme of

"India@75"

February 2023

(Special Issue-2/ Volume-1)

Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38

Indian Institute of Education

Education and Society

Special Issue on the theme of -**India@75**
(Special Issue for two days National Seminar orgranised by Hon. Shri Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale dated 16-17 February 2023)

Prof. J. P. Naik and Dr. Chitra Naik
Founder of the Institute

Mr. Sanjeev S. Sharma
Administrator

Editorial Board:
Dr. Prakash B. Salavi, Executive Editor
Mrs. Shailaja D. Sawant, Secretary

Guest Editor:
Dr. M. N. Survase
Dr. A. S. Mahajan

Publisher:
Indian Institute of Education
J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38

Contact Numbers: 8805159904, 9834109804
Web-site: www.iiepune.org
Email: educationandsociety1977@gmail.com, iiepune1948@gmail.com

---

Education and Society, the educational quarterly is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune. It is printed at Pratima Mudran, 1-B, Devgiri Istate, Survey No. 17/1-B, Plot no. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 38. It is published by the Editor Dr. Jaysing Kalake at Indian Institute of Education J. P. Naik Path, Kothrud, Pune- 38. Opinons or views or satatements and conclusions expressed in the articles which are published in this issue are personal of respective authors. The editor, editorial board and the institution will not be responsible for the same in any way.

Content

Titles Page No.

1. नवीन शैक्षणिक धोरणातील अडथळे 009
प्रा. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले

2. लोकसंख्या वाढ आणि रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा वाढता वापर यांतील सहसंबंध: यवतमाळ जिल्ह्याचे भौगोलिक अध्ययन 014
कु. मयुरी नंदकुमार ठाकरे, प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख

3. शेती व्यवस्थापन काळाची गरज 019
डॉ. भरत भि.जाधव, डॉ. विजय अ. पवार

4. भारतीय कर रचनेचे बदलते स्वरूप 028
डॉ. दत्तात्रय निवृत्तीराव घोडके

5. राधानगरी धरण: शाहू महाराजांच्या व्यवस्थापनाचा आदर्श नमुना 035
रणजित रंगराव पाटील आणि प्रा. डॉ. बबन भिवसेन जाधव

6. Exploring of Agro-Tourism Potential Zone in Satara District 040
Dr. A. G. Nimase

7. Impact of Covid 19 on Agriculture Sector in Sangli District 049
Dr. Appasaheb Shamrao Shelke

8. Challenges of ICT Adaption to Foster India's MSME Ecosystem 054
Dr. Ashok P. Jadhav, Dr. Tejpal J. Moharekar, Dr. Tejashree T. Moharekar

9. Trends in Cropping, Production and Yield Pattern in Maharashtra 061
Prof (Dr.) Santosh Kadam, Bhunje Sonal Shashikant

10. A Study on Relationship between Roles of College Authorities and Job Satisfaction of Social Work Educators 070
Dr. Roshan Gajbe

11. The Study of Changing Pattern of Land Use and Land Cover in Solapur District 075
Dr. D. S. Harwalkar

राधानगरी धरण: शाहू महाराजांच्या व्यवस्थापनाचा आदर्श नमुना

रणजित रंगराव पाटील

संशोधक विद्यार्थी

शिक्षणमहर्षी दादासाहेब लिमये कॉलेज कळंबोली, ता. पनवेल. जि. रायगड

प्रा. डॉ. बबन भिवसेन जाधव

मार्गदर्शक,

शिक्षणमहर्षी दादासाहेब लिमये कॉलेज कळंबोली, ता. पनवेल. जि. रायगड

प्रस्तावना:

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत राजर्षी शाहू महाराजांचा बहुमोल वाटा आहे. एक प्रजाहितदक्ष लोककल्याणकारी व बहुजन समाजाचा उध्दार करणारा राजा म्हणून देशात त्यांना मानाचे स्थान आहे. तसेच एखाद्या संकटाचे संधीत कसे रूपांतर करावे, हे शाहू महाराजांच्या अनेक उपक्रमशील कार्यातुन यथार्थपणे दिसुन येते त्यांच्या कारकिर्दीतील दुष्काचे संकट हेच भविष्यातील जलकार्यासाठी संधी बनून महाराजांना दिशादर्शक ठरले. राजर्षी शाहू महाराजांनी सत्ता हाती घेतल्यानंतर पहिल्या पाच वर्षात त्यांना दोन भीषण अशा दुष्काळाशी संघर्ष करावा लागला. सन 1897-98 च्या दुष्काळात भारतात सुमारे दहा लाख लोकांचे निधन झाले. अशा प्रकारची माहिती मिळते. विशेष म्हणजे कोल्हापूर राज्यात शाहू महाराजांनी योग्य प्रकारे नियोजन केल्यामुळे अन्नधान्य अभावी म्हणजेच दुष्काळामुळे कोणाचेही निधन झाले नाही. ही घटना खरोखर क्रांतिकारी स्वरूपाची म्हणता येईल पुढील काळात ही म्हणजेच सन-1899-1900 व पुढील काळातही शाहू महाराजांना दुष्काळात तोंड द्यावे लागले. म्हणून त्यांनी दुष्काळाचे आपला संस्थानामधून कायमचे उच्चाटन करण्यासाठी राधानगरी धरण बांधण्याचा निर्णय घेतला. त्यासाठी त्यांनी आपले धन, मन आणि कौशल्य पणास लावले. या धरणामुळे त्यांना मोठया प्रमाणात मानसिक त्रासास सामोरे जावे लागले. परंतु त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून सदरचा प्रकल्प पूर्ण करण्याचा निर्णय घेतला. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये राधानगरी धरण शाहू महाराजांच्या व्यवस्थापनाचा आदर्श नमुना या विषयावर शोध निबंधामध्ये सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

संशोधनाचा हेतु / उद्दिष्टये:

1. शाहू महाराजांनी बांधलेल्या राधानगरी धरणाचा अभ्यास करणे.
2. शाहू महाराजांच्या व्यवस्थापन कौशल्याचा अभ्यास करणे.

जलस्त्रोतांची निवड:

सन 1907 च्या प्रारंभी शाहु महाराजांनी कोल्हापूरच्या पश्चिमेस 50 कि. मी. अंतरावर असलेल्या दाजीपूर नजीक भोगावती नदीवर धरण बांधण्याचा निर्णय घेतला. विविध अभ्यासातुन दोन योजना समोर आल्या.

1. पहिली जागा - या जागेवर फराळे येथे दुधगंगा नदीवर पण या योजनेसाठी अंदाजित खर्च जास्त होता. तो संस्थानाला करणे अशक्य होते. त्यामुळे ही योजना स्वीकारली नाही.

2. दुसरी जागा - या जागेवर योजना भोगावती नदीवर सुचविण्यात आली. या नदीवर धरण बांधण्यासाठी तीन जागा सुचविल्या गेल्या पहिल्या जागेवर धरण बांधल्यास त्याची लांबी 1100 फुट व उंची 91 फुट होईल यातील जलसाठयामुळे पाच हजार एकर जमीन ओलिताखाली येईल असा अंदाज होता. महाराजांची अपेक्षा जास्त असल्यामुळे ती जागा नाकारण्यात आला. दुसरी जागेवरील धरणाची लांबी 4400 फूट व उंची 150 फुट होईल या धरणाच्या

बांधकामाचा खर्च अंदाजे दीड कोठी रूपये होता. जमीन मात्र भिजणार होती. 80 हजार एकर खर्च तर प्रचंड आणि न झेपणारा असा होता. त्यामुळे ही जागाही नाकारण्यात आली.

3. तीसरी जागा - या जागेवर केवळ 30 लाख रूपये खर्च करून 2600 फुट लांब असणारे व 11 फुट उंचीचे धरण उभारता येण्यासारखे होते. या प्रकल्पमुळे वीस हजार एकर जमीन ओलिताखाली येणार होती, कमी खर्चात जास्तीत जास्त फायदेशीर म्हणून याच जागेवर शाहू महाराजानी धरण बांधण्याचे मनोमन ठरविले[1].

प्रकल्पाबाबतची तळमळ:

राधानगरी धरणाबाबतचा निर्णय घेतल्यानंतर या जागेचा तीन स्थापत्यशास्त्र विशास्द व भुगर्भशास्त्राचे तज्ञ प्राध्यापक यांच्याकडून धरणाच्या जागेचे तपासणी करण्यात आली. महाराजाने या प्रकल्पाबाबतची किती काळजी होती. हे त्यांनी वेळोवेळी जे उद्गार काढले त्यावरून दिसुन येते. एका पत्रात महाराजांनी म्हटले आहे. "My Life's work will have been done when I complete this project"[2]. आपल्या जीवितकार्याच्या पूर्तीसाठी ते सर्व सामर्थ्यांशी उभे राहिले. महाराज हा प्रकल्प पूर्णत्वास नेण्यासाठी आपल्या नियोजन कौशल्याचे एकेक पदर 3 लगडत होते. धरणाच्या बांधकामासाठी आपले राजपद, राजसंपत्ती, साधनसामग्री आपले राजसंबंध व इंग्रजांची साधनासामग्री, मनुष्यबळ सर्वकाही पणाला लावण्याचे निश्चित केले. धरणासाठी लागणारा मोठया प्रमाणात पैसा, कुशल मनुष्यबळ, इंजिनियर्स, तांत्रिक सल्लागार, साधनसामग्री यासाठी इंग्रजाचे सहकार्य आवश्यक होते.

मुंबई सरकारच्या मदतीशिवाय प्रकल्प पुर्ण होणे अवघड आहे. जाणीव महाराजांना असल्यामुळे त्यांनी मुंबई गर्व्हनर, गर्व्हनरांचे सल्लागार मंडळ यांचे बांधकाम खाते यांच्याशी वारंवार पत्रव्यवहार करून त्याचा पाठपुरावाही केला. महाराजांनी केलेल्या या सततच्या पाठपुराव्यामुळे मुंबईच्या गर्व्हनरांनी दि. 23 मार्च 1908 रोजी दाजीपूर येथील धरण बांधकामाच्या जागेला भेट दिली होती[3] मुंबईच्या गर्व्हनरांनी महाराजांनी धरणाच्या बांधकामासाठी सवंतापरी मदत करण्याचे आश्वासन दि. 9 मार्च 1909 रोजी लिहिलेल्या पत्राच्या माध्यमातुन दिले[4].

धरणाचा अंदाजे खर्च:

ब्रिटिश सरकारकडून मान्यता मिळाल्यानंतर राज्यातील काही तज्ञ इंजिनिअर्सना कोल्हापूर येथे आमंत्रित करून धरणाबाबत विविध पैलुवर चर्चा केली. त्या काळात मुंबई इलाख्यात अथवा इतर भागात इतक्या मोठया आकाराच्या धरणांचे बांधकाम झाले नव्हते. त्यामुळे महाराजांनी अत्यंत चिकाटीने राधानगरी धरणाबाबतची माहिती प्राप्त केली. धरणासाठी साधारणपणे 33 लाख रूपये खर्च येईल असे तज्ञांचे मत होते. सदरचे काम दरबाराच्यावतीने करण्याऐवजी कॉन्टॅक्टर यांना देण्याचे ठरले. त्यानुसार मेसर्स क्रोन्डर आणि कंपनी, मुंबई यांना सदर धरणाचे काम देण्याचे ठरले[5]. (Messrs. Crowder and company, Bombay)[6] ही कंपनी बांधकाम क्षेत्रातली नावाजलेली होती. या कंपनीने अनेक मोठया पुलांचे आणि सार्वजनिक इमारतीचे बांधकाम केले होते. तसेच ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे कंपनीबाबत चांगले मत होते. म्हणुन महाराजांनी क्रोण्डर कंपनीस काम देण्यास अनुकुलता दर्शविली. परंतु कंपनी बरोबर झालेल्या वाटाघाटीत काही बाबतीत महाराजांनी अनुकूलता दर्शविली नाही. कंपनीस लवलवकरात धरणाचे काम पूर्ण करावयाचे होते. जसे काम पूर्ण होणार होते, त्याप्रमाणे निधी उपलब्ध करून द्यावा लागणार होता. परंतु राज्यास धरणासाठी मोठया रक्कम त्वरीत उपलब्ध करून देणे शक्य नव्हते. त्यामुळे सदर कंपनीस धरणाचे काम दिले नाही.

राधानगरी धरणाची पायाभरणी:

शाहू महाराजांनी दराबाराच्या मदतीने आणि कागलचे प्रमुख बापूसाहेब महाराज शाहू महाराजांचे धाकटे बंधू यांच्या मार्गदर्शनाखाली धरणाचे काम सुरू करण्याचा निर्णय घेतला मित्तर - सुपरवाझर, गुप्ते असिस्टंट इंजिनिअर हे त्यांना मदत करणार होते धरणाचा पायाभरणी सोहळा महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्या शुभ हस्ते नोव्हेंबर 1909 मध्ये संपन्न झाला[7]. पाया खुदाईचे काम वेगाने झाले. खोल भागात चांगला मजबूत खडक मिळाल्याने धरणांला पाया चांगला

मिळाला. धरणांचे काम सुरू झाल्यानंतर मुंबई राज्याचे मुख्य इंजिनिअर आणि सचिव ए. हिल, सी. आ. ई. यांनी धरणाच्या ठिकाणात भेट दिली होती[8]. त्यांनी धरणाच्या पायाबाबत आणि बांधकामाबाबत समाधान व्यक्त केले होते.

धरणाचे प्रत्यक्ष बांधकाम:

सन 1910 मध्ये धरणांच्या कामास बरीच गती प्राप्त झाली होती. यावेळ महाराजानी धरणाच्या कालव्या बाबत गर्व्हनर यांच्याबरोबर चर्चा केली. त्यांना दोन कालव्या द्वारे शेतीस पाणीपुरवठा करण्याची योजना होती. तसेच धरणासाठी चांगल्या प्रकारचे साहित्य प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी मुंबई येथील बांधकाम क्षेत्रातील व्यापा-यांशी चर्चा केली होती. त्यामुळे महाराजांना चांगल्या प्रकारचे साहित्य मिळाविणे शक्य झाले[9].

धरणाचे बांधकाम चालु असताना मुंबई सरकारने मि. राईट. सुपरिटेंडिग इंजिनिअर यांना सदर तीन महिन्यानंतर बांधकामाची तपासणी सांगितले, त्याप्रमाणे ते धरणाच्या बांधकामाची जागेला भेट देत असत. धरणाच्या बांधकामास मुंबईचे गर्व्हनर आणि त्यांच्या पत्नी, अनेक देशी व परदेशी इंजिनिअर, मुधोळ व जमखिंडी संस्थानाचे अधिपती यांच्यासह अनेक लोकांना भेठी दिल्या होत्या. काहिनी येथे 200 इंचापेक्षा अधिक पाऊस पडत असल्याने धरणाचा बांध अधिक मजबून असण्याबाबत सल्ला दिला. इंजिनिअर दलाल यांनी तर सध्याचा बंधारा जास्त पावसामध्ये टिकेल की नाही याबाबत शंका व्यक्त केली. त्याचा महाराजांना बराच मनःस्ताप आल्याचे दिसते. याबाबत महाराज म्हणतात, "हे पाटबंधा-याचे काम मला मोठे त्रासदायक झाले आहे, दोन वैधाचे जसे एकमत होत नाही, त्याचप्रमाणे दोन इंजीनिअरांचे हि एकमत कधीच होत नाही"[10] म्हणूनच मला धास्ती, उत्पन्न झाली आहे. या कठीण परिस्थितीत महाराजांना संस्थानचे इंजिनिअर रावासाहेब विचारे याचे सहकार्य लाभले आणि त्यांनी धरणांचे काम चांगल्या प्रकारे चालल्याचे स्पष्ट केले. त्यामुळे महाराजांनी धरणाच्या बांधकामाची गती वाढविली धरणाची जबाबदारी बापूसाहेब यांच्याकडे होती. त्यांच्याबरोबरच धरणासाठी चार सुपरवायझर 14 लेखनिक आणि 5 हिशोबनीस होते. 3000 कारागार आणि मजुंर प्रत्यक्ष बांधकाम करीत होते[11]. खालील तक्त्यावरून राधानगरी धरणाचे वर्षातील बांधकाम व त्यासाठी संस्थानाने किती खर्च केला समजुन येते.

वर्ष	वर्षातील बांधकाम (घनफुट)	वर्षाती (रूपये) खर्च
1909 -10	-----	-----
1910 -11	2]00]000	66]000
1911 -12	2]52]700	68]299
1912 -13	4]10]977	1]29]173
1913 -14	9]12]977	1]47]067
1914 -15	1]61]000	2]07]967
1915 -16	6]00]000	1]99]167
1916 -17	5]09]300	1]63]704
1917 -18	61]128	33,946

आधार: कोल्हापूर संस्थान प्रशासकीय अहवाल 1909 ते 1918

राधानगरी धरणासाठी सन 1917 - 18 मध्ये 36,999 रू. खर्च झाले होते. सन 1914 मध्ये पहिले महायुध्द सुरू झाले होते. त्याचे राजकीय आणि आर्थिक परिणाम गंभीर स्वरूपाचे झाले होते त्यातच पुढील वर्षी 1918 -19 मध्ये युध्दाप्रमाणेच दुष्काळचे संकट निर्माण झाले होते. त्यामुळे धरणाचे काम थांबले होते. यावर्षी केवळ रू. 2,076 खर्च झाले होते[12]. या नंतरच्या काळात धरणाचे काम थांबले, याबाबत प्रा. लट्ठे म्हणतात, "सामाजिक व इतर अडचणीमुळे हे

तात्पुरते बंद ठेवलेले काम तसेच भिजत पडले. त्यामुळे योजना अद्याप पुरी झाली नाही. कै. महाराजांनी सुरू केलेले हे काम अर्धवट राहिल्यामुळे, ते पुर्ण करण्याची जबाबदारी हल्लीच्या महाराजांवर (राजाराम महाराज) येऊन पडली आहे."[13]

शाहू महाराजांनंतर संस्थानचे प्रमुख राजाराम महाराज झाले. त्यानी प्रारंभापासूनच राधानगरी धरण बांधण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. आर्थिक व इतर अडचणी दुस-या महायुध्दाचे सावट यामुळे बांधकाम लांबतच गेले. अखेरीस त्यांनी सन 1939 -40 मध्ये धरणासाठी 24,50,000 रू. खर्च करण्याचे निश्चित केले[14]. परंतु त्यांचे अकाली निधन झाल्यामुळे धरणाचे बांधकाम सुरू झाले नाही. पुढे संस्थान विलीन झाल्यानंतर धरणाचे काम पूर्ण झाले.

धरणाचे महत्व:

कोल्हापूर जिल्हाचा जो परिसर आज हिरवागार दिसते त्याचे कारण राधानगरी धरण प्रकल्प आणि हे राधानगरी धरण म्हणजे शाहू महाराजांच्या कल्पकतेचे आणि मुर्तिमंत प्रतिकच म्हटले पाहिजे. कोल्हापूर जिल्हाची आर्थिक व सामाजिक चेहरेपट्टी बदलुन टाकणा-या या प्रकल्पाची कल्पना शाहू महाराजांना 1902 साली युरोप दौ-यावर असतांना तेथील सिंचन व्यवस्था पाहिल्यानंतर आपल्या संस्थानात देखील अशाच स्वरूपाच्या सिंचन व्यवस्था उभारल्याशिवाय आपल्या लोंकाचा उधार होणार नाही. या भावनेतुन हा प्रकल्प प्रत्यक्षात उतरविल्याखेरीज महाराजांना चैन पडणे शक्य नव्हते. प्रत्यक्षात प्रकल्पात कामास सर्वात आधी केल्यानंतर देखील अनेक वेगवेगळया लोकांशी सल्लामसलत करून महाराज जास्तीत जास्त यशस्वी होऊन त्याचा लाभ आपल्या प्रजेला घेता येईल यादृष्टीने सतत जागरूक असत. अक्षरशः हजारो लोक पंधरा वर्षे त्या धरणावर राबत होते. या संदर्भात 100 वर्षापूर्वी एवढया मोठया धरणाचे काम हाती होणा-या महाराजांच्या दुरदर्शीपणाचे जितके कौतुक करावे तेवढे थोडच ठरणार आहे.

प्रकल्पामुळे होणारे फायदे:

राधानगरी धरणामुळे कोल्हापूर जिल्हातील शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातही आर्थिक सामाजिक व राजकीय स्वरूपाचे मुलभुत बदल घडून आले आहेत. शेतीला होणा-या मुबलक पाणीपुरवठयामुळे ऊस उत्पादन वाढीस चालना मिळाली. त्यामुळे गुळाचे उत्पादन व साखर कारखान्याची संख्या वाढून, गुळ व साखरेचे उत्पादन मोठया प्रमाणात वाढले, तसेच व्यापार, वाहतुक, दळणवळण ही विस्तारले त्याचबरोबर शेतीवर आधारित, लघुउद्योग व कुटिर उद्योग यांचाही विकास घरगुती होत गेला. पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन या उद्योगांनाही मोठया प्रमाणात चालना मिळावी आहे. महाराजांनी त्या उद्देशाने हा प्रकल्प सुरू केला, नेटाने पुढे नेला त्याची फळे कोल्हापूर जिल्हाला वर्षानुवर्ष मिळत आहेत. राधानगरी धरण प्रकल्प हे एक महाराजांच्या व्यवस्थापनांचा आदर्श नमुना म्हणुन अजुनही अनुकरणीय आहे.

संदर्भ:

1. सुर्यवंशी कृ. गो - राजर्षी शाहू राजा व राजा माणुस, ठोकळा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती 1984. पृ. 639,640
2. डॉ. पवार शिरीष - राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज विचार आणि कार्य, सहयाद्री प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती 26 जुन 2012. पृ. 106
3. डॉ. पवार जयसिंगराव संस्था राजर्षी शाहू पंचखंडात्मक गंध, अरूंधती प्रकाशात कोल्हापूर प्रथम आवृत्ती 2019 पृ. 694
4. कित्ता. पृ
5. कोल्हापूर संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल - 1908 -1909. पृ. 32
6. कित्ता. पृ. 32
7. लठ्ठे आ. बा. श्री मच्छत्रपति शाहू महाराज यांचे चरित्र, 1925. पृ. 156

8. कोल्हापूर संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल- 1909 -10. पृ. 33

9. कुलकर्णी मीना व कुलकर्णी ब. शि

10. लट्ठे आ. बा. पृ. 258, 259

11. कोल्हापूर संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल - 1911-12 पृ. 49.

12. कोल्हापूर संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल - 1918-19 पृ. 32.

13. लट्ठे आ. बा.-पृ. 260

14. कोल्हापूर संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल - 1940 -41 पृ. 132

Shri Prince Shivaji Maratha Boarding House, Kolhapur

THE NEW COLLEGE, KOLHAPUR

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra, India

Interdisciplinary International Conference

on

Rajarshi Shahu Chhatrapati : Perspective, Contribution and Contemporary Relevance

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./ Dr./ Mr./ Mrs./ Miss. Dr. B. B. Jadhav., Shikshan Marharshi ~~of~~ Dadasaheb Limaye college, kalmboli. has participated as a Resource Person/ Chaired a Session/Presented a Research paper in Two Days International Conference on 'Rajarshi Shahu Chhatrapati : Perspective, Contribution and Contemporary Relevance' organized by Humanities and Internal Quality Assurance cell, The New College, Kolhapur, Maharashtra, India on 18th and 19th November, 2022 entitled छत्रपती शाहू महाराजांनी दुष्काळ निर्मूलनासाठी केलेल्या योजना

Dr. N.V. Pawar	Dr. C. V. Rajadnya	Mr. A. A. Ghodake	Dr. A. R. Kamble -Jagatkar	Dr. V. M. Patil
Co-ordinator, IQAC	Secretary	Co- Convener	Convener	Principal
The New College, Kolhapur.	The New College, Kolhapur.	The New College, Kolhapur.	The New College, Kolhapur.	The New College, Kolhapur.

ISSN 2277-8063 (Print)
December - 2022
Vol. XI/ Issue. IV / 2022
Impact Factor – 7.958

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
Science, Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management

(A Quarterly, High Impact Factor, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

Indexed by:

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL

IIJIF IIJS Cosmos

Chief Editor
Prof. Dr. Ravindra P. Bhanage
Dept. of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor
Dr. V. M. Patil.
Principal, The New College,
Kolhapur

- Published by-
HOUSA Publication

41.	मराठी	राजर्षी शाहू महाराजांची : कला, संस्कृती आणि विवेक नवसमाज निर्मिती	प्रा.जी. आर.पाटील	153-158
42.	अर्थशास्त्र	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे शेती क्षेत्रातील योगदान	डॉ. गुरुनाथ इश्राम सामंत प्रा.डॉ.बी.टी. वाघमारे	159-162
43.	समाजशास्त्र	समाज सुधारणामध्ये शाहू महाराजांचे योगदान – एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.चामे हरिश्चन्द्र व्यंकटराव	163-164
44.	राज्यशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज आणि सामाजिक न्याय	डॉ.ज्योती रमेश कांबळे	165-167
45.	राज्यशास्त्र	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण आणि शैक्षणिक सुधारणाविषयी दृष्टीकोन	डॉ. मिनाक्षी गंगाधर मिणचे	168-170
46.	अर्थशास्त्र	शाहू महाराज यांच्या उद्योग आणि सहकारावरील आर्थिक विचारांची समकालीन प्रस्तुता	सौरभ महादेव नरुटे	171-172
47.	इतिहास	राजर्षी शाहू महाराजांचे कलाक्षेत्रातील अभूतपूर्व योगदान	निशांत राजेंद्रकुमार गोंधळी	173-175
48.	Sociology	Rajarshi Shahu Chhatrapati's Contribution and Action for Input Reservation Policy to the Development of Backward Classes: Actual Implementation at the 75th Independence of India-Issues, Consequences and Challenges	Mr. Sunil Annasaheb Sutar Dr. Pralhad M. Mane	176-184
49.	भूगोल	छत्रपती शाहू महाराजांचा दूरदृष्टीकोनातून साकारलेले राधानगरी धरण	डॉ. राजेश शंकरराव किरुळकर	185-188
50.	समाजशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज यांचे जलव्यवस्थापन	डॉ एस डी सूर्यवंशी	189-191
51.	अर्थशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज : जीवन आणि कार्य एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ संदे राजेसाहेब नबी	192-196
52.	भूगोल	राधानगरी धरण (लक्ष्मी तलाव) लाभ क्षेत्रातील निवडक गावातील सिंचन क्षेत्राच्या विकासाचा एक भौगोलिक अभ्यास (१९७१-२०२२)	संदीप अर्जून पाटील प्राजक्ता रवींद्र पाटील प्रा विक्रमसिंह पवार	197-201
53.	मराठी	राजर्षी शाहू महाराज यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन आणि शैक्षणिक सुधारणा	प्रा श्रीरंग अरविंद तराळ	202-204
54.	हिंदी	राजर्षी शाहू महाराज वैज्ञानिक दृष्टिकोन के परिप्रेक्ष्य में	प्रा. एस. ए. वनिरे	205-206
55.	समाजशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज: एक शिक्षणमहर्षी	प्रा. डॉ. विठ्ठल कल्लापा दळवी	207-211
56.	हिंदी	राजर्षी शाहू महाराज - सामाजिक परिवर्तन की एक नई उड़ान	प्रा. डॉ. मनाली सूर्यवंशी	212-214
57.	अर्थशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शेतीविषयक समकालीन विचार	डॉ पी एस कांबळे श्री विजय हरिबा पवार	215-220
58.	व्यावसायिक अर्थशास्त्र	राजर्षी शाहू महाराजांची शिक्षणासंबंधी विचारधारा	प्रा डॉ एम आर खोत	221-223
59.	इतिहास	छ. शाहू महाराजानी दुष्काळ निर्मुलनासाठी केलेल्या योजना	डॉ बबन भिवसेन जाधव रणजित रंगराव पाटील	224-225

(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XI / Issue – IV ISSN 2277-8063

छ. शाहू महाराजांनी दुष्काळ निर्मुलनासाठी केलेल्या योजना

डॉ. बबन भिवसेन जाधव मार्गदर्शक शिक्षणमहर्षी दादासाहेब लियमे कॉलेज कळंबोली, ता. पनवेल

रणजित रंगराव पाटील संशोधक विद्यार्थी शिक्षणमहर्षी दादासाहेब लियमे कॉलेज कळंबोली, ता. पनवेल

प्रस्तावना :–

आजच्या प्रगत काळातील बहुसंख्य लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेतीच आहे. शाहू महाराजांच्या काळात तर कोल्हापूर संस्थानाचा शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. पुरेशा सिंचन सुविधांचा अभाव, अज्ञान संस्थानात सतत पडणाऱ्या दुष्काळासारख्या नैसर्गिक समस्या यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था कमालीची दयनीय झाली होती. शाहू महाराजांनी इ.स. 1902 च्या दरम्यान युरोपचा दौरा केला. नैसर्गिक साधन संपतीचा युरोपात होत असलेला काटेकोर वापराने महाराज प्रभावित झाले. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळावर कायमची मात करण्याच्या विचाराने इ.स.1902 मध्ये आपल्या संस्थानात महाराजांनी अपूर्व असे 'सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण' जाहीर केले. संस्थानात स्वतंत्र पाटबंधारे खात्याची निर्मिती केली. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये छ. शाहू महाराजांनी दुष्काळ निर्मुलसाठी केलेल्या ज्या ज्या योजना होत्या त्यापैकी पाटबंधारे खात्याची योजना या विषयावर शोध निबंधामध्ये सविस्तर विवेचन केले आहे.

कोल्हापूर राज्यातील सार्वजनिक बांधकाम विभाग :–

कोल्हापूर राज्याचे पोलिटिकल एजंट कर्नल अंडरसन यांच्या काळापासून कोल्हापूर राज्याचा चेहरा मोहरा बदलण्यास प्रारंभ झाला. सन 1866 ते 1874 या काळात त्यांनी कोल्हापूर राज्याचे पोलिटिकल एजंट म्हणून कार्य केले. त्यांच्या काळात प्रशासनात सार्वजनिक बांधकाम विभाग सुरू झाला. त्यामुळे अनेक सरकारी वास्तु आणि रस्ते यांची उभारणी झाली. नवीन राजवाडा, रेल्वे मार्ग उभारणे शक्य झाले. त्यासाठी कोणतीही रक्कम कर्जाने घेतली नाही. सन 1879 मध्ये राज्यासाठी सार्वजनिक बांधकाम विभागकरीता स्वतंत्र अशा एक्झीक्युटिव्ह इंजिनिअरची नियुक्ती केली या पदावर आर. जे. शनॉन यांची नियुक्ती केली. त्यांनी शाहू महाराजांच्या काळातही सार्वजनिक बांधकाम विभाग म्हणून कार्य केले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली कोल्हापूर–मिरज रेल्वेमार्ग पूर्ण झाला. तसेच त्यांनी कोल्हापूर राज्यात अनेक ठिकाणी तलाव बांधण्यात पुढाकार घेतला.

पाटबंधारे योजनेची आवश्यकता :–

शाहू महाराजांनी संस्थानाची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर त्यांना पाहिल्या सहा वर्षाच्या काळातच भीषण अशा दोन (1896–97, 1899–1900) दुष्काळांना तोंड दयावे लागले. त्यासाठी सुमारे सहा लाख रूपयांपेक्षा अधिक रक्कम खर्च झाली होती. राज्याच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत हा खर्च प्रचंड असा म्हणता येईल.[1] परंतु त्यांनी आर्थिक बाबींचा फारसा विचार न करता दुष्काळासाठी आवश्यक तेवढा पैसा खर्च केला. दुष्काळाबरोबरच त्यांना प्लेग साथीचा बंदोबस्त करावा लागला.[2] दुष्काळनिर्मुलनासाठी पाण्याची आवश्यकता होती. कारण पाण्याशिवाय शेतीचे उत्पन्न घेणे कठीण होते. पावसाचे प्रमाण कमी अधीक असल्याने शेतऱ्यांना खात्रीचे उत्पन्न मिळणे शक्य नव्हते. दुष्काळ प्रतिबंध करण्यास पाटबंधाऱ्याच्या कामाचा (इरिगेशन) फार उपयोग होतो. त्यासाठी पाटबंधारे योजना हाती घेणे आवश्यक होते. त्यासाठी महाराजांनी पाटबंधारे खात्याच्या निर्मितीसाठी जाहिरनामा प्रसिध्द केला.[3]

इरिगेशन ऑफिसरची नेमणूक :–

सन 1902 मध्ये पाटबंधारेबाबत प्रसिध्द केलेल्या जाहिरनाम्यात पुढील बाबींचा समावेश केला.[4] Mass Irrigation Policy) दुष्काळाचा प्रतिबंध करण्यास पाटबंधाऱ्याच्या कामाचा इरिगेशन फार उपयोग होतो. असे नजरेस आल्यावरून मोठ–मोठ्या तळ्यांची कामे सुरू करण्यात आली आहेत. या तळ्यांचा व संस्थानातील इतर तळ्यांचा व विहिरींचा इरिगेशनच्या कामी जास्त उपयोग व्हावा, या हेतूने पब्लीक वर्क्स खात्यात इरिगेशन डिव्हीजन निराळी करण्यात येऊन त्यांजवर मि. शंकर सिताराम गुप्ते यास इरिगेशन ऑफिसर नेमण्यात आले होते.

"संस्थानात इरिगेशन तलाव कोठे आहेत, त्यास पाण्याचा पुरवठा कोठून होतो, वर्षभर प्रत्येक तिमाही किती पाणी येते, किती पाण्याचा उपयोग करता येईल, तलाव बांधून पाणी आल्यास गाळ कोणत्या जातीचा येईल, त्यापासून शेतीस फायदा अगर गैरफायदा होईल वगैरे गोष्टींबद्दल खुलासेवार माहिती देण्याची आहे" असा उल्लेख या काळातील इरिगेशन ऑफिसरच्या बाबतीत येतो.

जाहिरनाम्यातील महत्वाच्या तरतुदी :–

23 जानेवारी, 1902 रोजी जाहिरनामा प्रसिध्द केल्यानंतर त्याबाबतचे सरकारी पत्रक 3 फेब्रुवारी, 1902 रोजी प्रसिध्द केले त्यामध्ये पुढील तरतुदींचा समावेश करण्यात आला.[5]

1. सार्वजनिक बांधकाम विभागात स्वतंत्र असा पाटबंधारे विभाग सुरू करण्यात आला आहे.
2. श्री. शंकर सिताराम गुप्ते यांची पाटबंधारे अधिकारी (Irrigation officer) म्हणून नियुक्ती केली आहे.
3. पाटबंधारे अधिकाऱ्यास आदेश दिला असून त्यांनी राज्याचा पाटबंधारे अहवाल तपशिलवार तयार करावा. प्रत्येक खेड्यास भेट देऊन त्या ठिकाणची माहिती प्राप्त करावी. यामध्ये खेड्यात असलेल्या प्रचलित पाटबंधारे बाबतची माहिती द्यावी.

4. पाटबंधारे अधिकाऱ्याने अलिकडे तयार झालेल्या तलावाच्या बाबत सविस्तर माहिती द्यावी. त्याच्या आधारे सरकारला किती महसुल मिळू शकतो याचा तपशिल द्यावा.

पाटबंधारे खात्यातील नवीन नोकरवर्ग :–

पाटबंधारेबाबतचा अहवाल तयार करण्यासाठी स्वतंत्र असा नोकरवर्ग नियुक्त केला होता.[6] 1 ड्रॉफ्समन (पगार 20 रु.), 1 मेस्त्री (पगार 15 रु.), 1 कारकून (पगार 12 रु.), आणि अहवाल तयार करण्यासाठी 600 रु. चा स्वतंत्र निधी उपलब्ध करून दिला होता. याबाबत राज्याचे इजिनिअर रावसाहेब विचारे यांचे मार्गदर्शन घेण्याबद्दल आदेशात नमूद केले होते. तसेच लवकरात लवकर अहवाल देण्याबद्दल सुचित केले होते.

कोल्हापूर संस्थानातील शेतीस पाणीपुरवठा करण्याबाबतचा सविस्तर अहवाल लवकर तयार करण्यात आला. या विभागाने प्रत्येक गावास भेट देवून तलाव, विहिरी, पाण्याचे झरे इत्यादींची सविस्तर माहिती प्राप्त केली. शेती हा महत्वाचा आर्थिक भाग असल्याने महाराजांनी प्रारंभापासूनच शेतीच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. शेतीच्या प्रगतीवरच राज्याची समृध्दी अवलंबून राहणार असल्याने त्यांनी स्वतंत्र असे पाटबंधारे खाते निर्माण केले आणि त्या विभागासाठी [illegible] या शब्दाचा उपयोग केला. यापूर्वी सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे पाटबंधारे खात्याची जबाबदारी होती. परंतु महाराजांनी पाटबंधारे खात्याची स्वतंत्र निर्मिती करून शेतीस नियमित पाणी पुरवठा कसा होईल, याबाबत मुलगामी स्वरूपाचा विचार केला.

निष्कर्ष :–

कोल्हापूर संस्थानामध्ये राजर्षी छ. शाहूमहाराजांनी पाटबंधारे खात्याची योजना प्रभाविपणे राबवून संस्थानाला दुष्काळापासुन संरक्षित केले. त्याचबरोबर संस्थानातील शेती बारमाही ओलीताखाली आणली गेली. शेतीच्या विकासातून आज कोल्हापूर जिल्हामध्ये खाजगी आणि सहकारी क्षेत्रातील अनेक छोटे–मोठे उद्योग निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे कोल्हापूर जिल्हात अनेक रोजगार निर्माण झाले आहेत. वरिल शोधनिबंधातून सरदचे निष्कर्ष पाहावयास मिळतात.

संदर्भ :–

1. लट्ठे आ. बा. –श्री. छत्रपती शाहुमहाराज यांचे चरित्र, 1925 पृ. 121
2. कित्ता–पृ. 134
3- AdmisnistrReport
4. डॉ. पवार जयसिंगराव भाऊसाहेब–राजर्षी शाहू छत्रपतींचे जाहिरनामे व हुकुमनामे पृ. 31
5- Report 1907&1908 P.43
6- Ibid.

1906 - संस्थानात - 11 हजार [illegible] विहिरी
1920 - 12 हजार [illegible]

[Vol. LXIV, No. 1 (II)]

[2022]

पुराणम्

PURANA

(Half-yearly Bulletin)

Journal on
PURANA (पुराणम्)
ISSN No.: 0555-7860

Vol. LXIV, No. 1 (II), 2022
(Special Issue)
January-June, 2022
Impact F. : 6.1

Copyright:
@All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the published.

Disclaimer:
All views expressed in the journal are those of the individual contributors. The editor and publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Managing Editor & Publisher:
ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI (INDIA)

8. A STUDY ON MONSOON EFFECTS ON MARATHWADA'S ECONOMY 58-66
By Atul Ravi Sardesai, Dr. Harshad Laxman Jadhav

9. ANALYSING THE NON PERFORMING ASSETS OF SELECTED PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS 67-77
By Dr. Sheetal A. Khandre, Miss. Saee M. Joshi

10. IMPACTS OF COVID-19 ON INDIAN ECONOMY 78-80
By Dr. Shaikh Asma Shahin

11. TO ASSESS THE CEREALS CROPPING INTENSITY IN OSMANABAD DISTRICT 81-86
By Dr. D. S. Itle

12. MAKE IN INDIA: AN INITIATIVE TO MAKE INDIA AS A MANUFACTURING HUB 87-92
By Dr. Nitin K. Chaudhari, Ankush R. Pingale

13. PERFORMANCE AND CHALLENGES OF FISHERIES SECTOR IN INDIA 93-98
By Dr. Priti Prasad Mahajan

14. A FLOURISHING DAIRY UNIT BY FIRST GENERATION ENTREPRENEUR 99-103
By Dr. D. P. More, Dr. Ariu Maruti Kamble

15. WORKING WOMEN EMPOWERMENT 104-107
By Prof. Dr. Punam Y. Choudhary

16. 'AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF MANIPURI MIGRATION TO GOA' (A STUDY OF NEURA VILLAGE IN TISWADI TALUKA OF GOA) 108-111
By Ms. Gulshan Mullah, Ms. Charmaine D'Souza

17. WESTERN FEMINIST THEORIES & WOMEN'S LIBERATION 112-117
By Dr. Geeta Sahu

PERFORMANCE AND CHALLENGES OF FISHERIES SECTOR IN INDIA

Dr. Priti Prasad Mahajan
Associate Professor & Head of Geography dept., Shikshan Maharshi Dadasaheb Limaye Art's, Commerce and Science College, Kalamboli.

Abstract
India is the world's second-largest producer of aquaculture and third-largest producer of fisheries. Fisheries accounts for 1.07 percent of India's total GDP. The Fisheries Industry earns Rs. 334.41 billion in export revenues, according to the National Fisheries Development Board. India's Population of Inland and Marine Fishermen, by Gender. In 2019-20, the number of fishermen engaged in marine fishing activities will be 55.6.3. The fisheries industry has been identified as a powerful source of revenue and employment since it encourages the growth of a number of subsidiary businesses and provides a cheap and nutritious food source while also providing a source of living for a significant number of people. A segment of the country's economically disadvantaged population There are almost 6 million anglers in the United States. People in the country rely on fishing and aquaculture for a living. The Indian fishing industry is booming. India is the third largest producer of fish in the world, making it a significant component of global fisheries. The world's second-largest producer of fish and the second-largest producer of inland fish (FAO 1998). India's Fish production in the world has climbed from 3.2 percent in 1981 to 4.5 percent now present. The fishing industry plays a significant role in the economy.
Keywords: Fisheries, Indian, aquaculture, fish.

Introduction:
From the pristine waterways of the Himalayas to the vast Indian Ocean, the Indian fisheries industry is surrounded by a unique and diverse mix of resources. The country's fisheries biodiversity spans a wide range of physical and biological characteristics.
Millions of people's livelihoods rely on biological components. Fisheries. Different ecosystems have different resources. With a growing population and increased demand for fish protein, the need for sustainable aquatic resource development is more important than ever. To address the compelling requirements to meet today's expectations and to assure a growth trajectory that meets them It is vital to establish a fishery that is both better today and better tomorrow. a solid National Fisheries Policy (NFP) framework based on the cardinal principles It follows the values of equity and equality, as well as a people-centered and participatory approach. Gender equality is mainstreamed, and inter - generational equity is maintained. In India, fishing is a significant source of food, nutrition, employment, and revenue. At the primary level, the sector employs about 16 million fishermen and fish growers, with about twice that number employed farther down the value chain. Being a fish, one of the healthiest solutions for mitigating diabetes is to eat a cheap and abundant amount of animal protein. Hunger and malnutrition are two of the world's most serious

problems. The industry has enormous potential to more than double in size. The incomes of fishermen and fish growers, as envisioned by the government

Objectives:
To study Performance of Fisheries sector in India
To Find out challenges il Fisheries sector in India

Research Method:
Secondary data was acquired for this study from the internet, newspapers, government records, and books.

Performance of Fisheries sector in India
The fisheries sector has been identified as a powerful income and employment generator because it stimulates the growth of a number of subsidiary industries and provides a cheap and nutritious food source while also providing a source of livelihood for a large portion of the country's economically disadvantaged population. "Fisheries is a fast-growing sector in India, providing nutrition and food security to a substantial portion of the country's population while also giving money and employment to more than 28 million people."
Since 2014-15, the fisheries sector has been designated as a 'Sunrise Sector,' with excellent double-digit average annual growth of 10.87 percent. The sector produced a record 142 lakh tonnes of fish in FY 2019-20 and has enormous development potential. Furthermore, it has helped to sustain the livelihoods of over 28 million people in India, particularly in disadvantaged and vulnerable groups, and has aided socio-economic growth. India is the world's second-largest fish producer, accounting for 7.56 percent of worldwide output and providing 1.24 percent of the country's Gross Value Added (GVA) and over 7.28 percent of agricultural GVA. Fisheries and aquaculture continue to provide millions of people with food, nourishment, income, and a way of life. During 2019-20, the Fisheries sector earned Rs. 46,662.85 crores in export revenues. The Fisheries sector provides livelihood support to around 280 lakh people at the primary level and nearly double that number along the value chain, with an annual average growth rate of 7% over the last few years. Fish, which is a low-cost and high-protein source of animal protein, is one of the healthiest ways to reduce cholesterol.

Total fisheries production of India (in metric tons)

Year	Fisheries production of India (in metric tons)
2009	7893598
2010	8505837
2011	8013716
2012	9109121
2013	9220649

ISSN : 0555-7860
UGC-CARE Group 1 Journal

2014	9892495
2015	10125040
2016	10898947
2017	11738817
2018	12414190

Source: World Bank Organization Report

Fisheries production in India has been steadily increasing as per world bank organization report. In 2009 total fisheries production of India was 7893598 metric tons and in 2018 it was 12414190 metric tons. Means it is increased up to 4520592 metric tons.

Recent Government programs and Schemes

The Cabinet approved the Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY) on May 20, 2020, with a total investment of Rs. 20,050 crores

1. Central share of Rs. 9407 crores,
2. State share of Rs. 4880 crores, and
3. Beneficiaries contribution of Rs. 5763 crores for implementation in all States/Union Territories over a 5-year period from FY 2020-21 to FY 2024-25). PMMSY was first announced in the Union Budget for FY 2019-20, and then as part of the Government of India's COVID-19 Relief Package (AtmaNirbhar Bharat Package). On September 10, 2020, the Hon'ble Prime Minister launched PMMSY. On the 12th and 24th of June 2020, the Department of Fisheries, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, and the Department of Fisheries, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying, respectively, issued the Administrative Approval and Operational Guidelines of PMMSY to all States/UTs.

Proposals from 34 states/UTs (except West Bengal and Chandigarh) and other organisations totaling Rs. 2881.41 crore (Rs. 2746.86 crore under CSS + Rs. 134.56 crore under CS) with a central share of Rs. 1089.86 crore (Rs. 955.26 crore under CSS + Rs. 134.56 crore CS) were approved in 2020-21, and the first instalment of the central share of Rs. 585.68 crore Proposals from sixteen (16) States/UTs for developmental projects and 22 States/UTs under the Livelihood and Nutritional Support component during fishing ban/lean period component with a total project cost of Rs. 2600.54 crore involving a central share of Rs. 845.31 crore have been approved, with the first instalment of the central share of Rs. 405.92 crore and Rs. 176.27 crore as a committed liability being released to various States/UTs.

The Department of Fisheries, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying formed the Fisheries and Aquaculture Infrastructure Development Fund (FIDF) with a total fund size of Rs 7522.48 crore in order to address the infrastructure needs of the fisheries sector in 2018-19. Through Nodal Loaning Entities (NLEs), namely

(i) National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD),

(ii) National Cooperatives Development Corporation (NCDC), and

(iii) All Scheduled Banks. FIDF provides concessional finance to Eligible Entities (EEs), such as State Governments/Union Territories and State entities, for the development of identified fisheries infrastructure facilities.
Under the FIDF, the Department of Fisheries pays an interest subvention of up to 3% per annum to NLEs who provide concessional financing at a rate of not less than 5% per annum. The FIDF loan length is five years, from 2018-19 to 2022-23, with a maximum repayment period of 12 years, including a two-year moratorium on principal repayment.
So far, 136 applications totaling Rs. 5954.96 crore have been submitted under the FIDF from a variety of Eligible Entities (EEs), including state governments and union territories. Andhra Pradesh, Tamil Nadu, Maharashtra, J&K, Telangana, Mizoram, West Bengal, Assam, Lakshadweep, Gujarat, Uttar Pradesh, Odisha, and Haryana, Himachal Pradesh, Manipur, Andaman and Nicobar, Kerala, Tripura, Goa, and Bihar have all submitted plans.
As part of the Atmanirbhar Bharat Package, the Hon'ble Finance Minister offered a Rs.2 lakh crore concessional credit boost to Rs.2.5 crore farmers, including fishers and fish growers, under the Kisan Credit Card (KCC) Scheme. As a result, the Department of Fisheries, in partnership with all of the States/UTs, launched numerous specific campaigns to increase the number of KCCs issued to fishermen and fish producers. On November 15, 2021, Hon'ble Union Minister of Fisheries, Animal Husbandry, and Dairy, Shri Parshottam Rupala, launched the Kisan Credit Card (KCC) programme, which will benefit fishers and fish farmers. The campaign will run from November 15, 2021 to February 15, 2022, with the goal of bringing the majority of people together. Traditional marine fishers and fish farmers (aquaculturists) Aquaculture, which required a large capital investment, was still fledgling in the country, while traditional marine fishers did not require a large financial investment based on their current techniques. DoF worked with state governments and fishers under this scheme and PMMSY to educate them on best practices and encourage them to expand their operations. This will help farmers increase their revenue while simultaneously increasing credit usage.

Challenges of Fisheries sector in India

There is a lack of a credible database on aquatic and fishery resources.

- Due to a lack of collaboration between research and development and the fish farming sector, only a few species are farmed or cultivated.
- There is a lack of a multidisciplinary approach in fisheries and aquaculture.
- Environmental, economic, social, and gender issues receive minimal attention in fisheries and aquaculture.
- Insufficient human resource development and competent personnel in a number of areas.
- An ineffective marketing and extension network.
- Overfishing in coastal fisheries has resulted in lower fish harvest and natural resource depletion.
- Water pollution, poor aquaculture management, and contamination of indigenous genetic resources are all issues.

- Inadequate yield optimization, harvest and post-harvest concerns, and fishing landing and berthing facilities
- Nearly 90% of worldwide marine fish populations have been totally exploited, overfished, or decreased to the point where biological recovery may not be conceivable, according to the Food and Agriculture Organization's State of World Fisheries and Aquaculture reports. While the near-shore coastal waters are heavily fished, the deep oceans have a plentiful supply of high-value seafood.
- Global fish production should reach 196 million tonnes by 2025, up from 171 million tonnes now, to supply the ever-increasing need for animal protein. Given the current rate of loss of marine fish stocks, this appears to be an impossibility.
- In terms of per fisherman, per boat, and per farm, both sectors have low production. A fisherman/farmer in Norway catches/produces 250 kg per day, compared to four to five kg in India.
- Small fishermen operating conventional boats — either non-motorised vessels or boats with a simple outboard motor — make up the majority of the marine capture fishery. These watercrafts are only allowed to operate in close proximity to the shore. Fishermen that use these vessels are unable to catch high-value species such as tuna.
- The large catch spoils due to a lack of refrigeration facilities. The use of formalin to keep the stock fresh has resulted in a prohibition on fish catch export.
- Bottom trawling and erroneous fishing boundary demarcation have resulted in the killing and detention of fishermen by neighbouring countries such as Sri Lanka and Pakistan.

Conclusion

In India, fishing and aquaculture are key sources of food production, nutrition, employment, and money. More than 20 million fishermen and fish growers rely on the fisheries sector for a living; it generates INR 1.75 trillion in yearly gross value added for India's economy; and it is a key export earner, with fish being one of the most important agricultural commodities exported from the country. The new National Policy on Marine Fisheries calls for deep-sea fishing vessels to be introduced, as well as assistance to fishing communities in converting their vessels and gear to the deeper waters. The Union administration, in collaboration with States/UTs, is dedicated to creating a favourable environment for the fisheries industry to reach its full potential, achieve excellence, and meet its commitments to farmers and consumers. In order to achieve the policy goals, the government would enlist the help and participation of all stakeholders.

References

1. HANDBOOK ON FISHERIES STATISTICS 2020
2. World Bank Organization Report
3. https://nfdb.gov.in/PDF/National_Fisheries_Policy_2020.pdf
4. https://www.researchgate.net/publication/273277688_Issues_Challenges_for_sustainable_small_scale_fisheries_in_Inland_Fisheries_sector_of_India/link/54fd5e230cf2c3f524248806/download

5. file:///C:/Users/NACSMDL/Downloads/43-Growthoffisheriessector.pdf
6. https://www.gktoday.in/topic/key-problems-of-fisheries-sector-in-india/
7. https://dahd.nic.in/sites/default/filess/DADF-Fisheries%20Division%20%203.pdf
8. https://www.ijert.org/a-discriptive-study-on-challenges-opportunities-faced-by-fishery-sectors-in-india
9. https://www.fao.org/3/x6947e/x6947e09.htm
10. https://api.worldbank.org/v2/en/indicator/ER.FSH.PROD.MT?downloadformat=csv
11. https://www.researchgate.net/publication/342338255_State_Of_World_Fishery/link/5eee415392851ce9e7f4dc51/download
12. https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=199258
13. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/The%20State%20of%20World%20Fisheries%20and%20Aquaculture%202020.%20In%20brief.pdf

National - Journal
Registration No. 3341/2010

IIFS Impact Factor (IIFS) 6.625
Vol. No. 29
February - 2023
ISSN No. 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary Peer Reviewed Refereed National Research Journal

Half-Yearly

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA

Co-Editor
Dr. S. A. Thakur

Chief-Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG, MAHARASHTRA - 416602

19	Deforestation : Development or Destruction	Dr. Urmila Sabharwal	87
20	Hanagal -Tourist center of Western Karnataka	Dr. Prakash B. Holer	90
21	A Spatio-Temporal Changes of Female Workers : A Case Study of Ahmednagar District (MS)	Prof. Dr. S. Y. Narke	94
22	Static Analysis of Bhyari Landslide and its Consequences in Pinder Valley, Uttarakhand, India	D. D. Chauniyal Surajit Dutta	100
23	Rural Tourism and Community Development – A Case study of Raghurajpur, Odisha	Arunima Bhattacharya Dr. Rajaram Patil	107
24	Development of Education System in India: Some Reflection on Issue	Dr. Anil Kumar	112
25	Spatial Distribution of Periodicity of Market Centers in Nanded District : A Geographical Study	Dr. B. T. Patil Dr. V. R. Rathod	116
26	Decadal Changes In Urban Population Growth of Malvan	Dr. S. A. Thakur Rita R. Thakur	118
27	Global Warming in Twenty First Century : A Gigantic Challenge	Dr. Sucheta Yadav	123
28	A Comparative Study of Tourists Visiting Heritage Tourism places in India.	Mr. Aniket G. Jadhav	126
29	Future of Commercial Banking Sector in Indian Economy	Dr. M. R. Khot	129
30	An Analysis of Impact of Tourism on Economy : A Case Study of Mumbai City	Asha Kadam Dr. Shivram Thakur	134
31	Role of Tech-proficiency in Hotel Customer Expectations in Sindhudurg District	Dr. Sumedha Naik	141
32	Tourism Center's in Bhimashankar and Trimbakeshwar Maharastra A: Geographical Study	Dr. R. D. Khakre	146
33	Transport Connectivity of Panvel Node	Prof. Priti P. Mahajan	150
34	To Study the Acoustic Effect of face Wears and Impersonation on Speech Samples.	Mr. Sanket S. Belekar	154
35	Biodiversity and distribution of mangroves in Waddatar (Devgad) Creek, in Sindhudurga.	Mestry U. D.	158
36	Impact of Climate Change on the Forest Phenology : A Case Study of Koderma Wild Life Sanctuary, Jharkhand	Dr. Abhay K. Singh	161
37	Tourism in Mahendergarh District, Haryana: Recent Trends and Future Potentiality	Dr. Sucheta Yadav	167
38	Recent Trends in Transport Infrastructure under tourism in Goa and Public Policy	Dr. Agnela A. D. Dias e de Souza	171
39	An Empirical Analysis of Migrant Agricultural laborer's Impact on Local Laborers: A case of Haryana State	Dr. Jogender Singh Khokher	175
40	A study of the effectiveness of eco-friendly action initiatives Implemented in solid waste management	Dr. Baban K. Shingare	181
41	Problems and Prospect of Agro-tourism in Konkan Region of Maharashtra	Mrs. Anupama R. Kamble Mr Rajkumar D. Kamble	184
42	Impact of Covid -19 on Agriculture Sector in India	Dr. Ramjan F. Mujawar	187

THE KONKAN GEOGRAPHER
Vol. No. 29th February, 2023
Interdisciplinary Peer Reviewed Referred Research Journal
ISSN 2277-4858, Impact Factor-IIFS 6.825

Transport Connectivity of Panvel Node

Prof. Priti Prasad Mahajan
Shikshan Maharshi Dadasaheb Limaye Arts, Commerce and Science College, Kalamboli, Navi Mumbai

Introduction

Road transport or road transportation is a type of transport by using roads. Transport on roads can be roughly grouped into the transportation of goods and transportation of people. The nature of road transportation of goods depends on, apart from the degree of development of the local infrastructure, on the distance the goods are transported by road, the weight and volume of an individual shipment, and the type of goods transported. The Road Transport Sector has grown significantly during the past five decades. Road Transport has deep linkages with the rest of the economy and a strong multiplier effect. Transport is essentially a derived demand depending upon the size and structure of the economy and the demographic profile of the population in ancient times, when people moved nomadically from one place to another in search of food, the beaten path or tracks were the only means of communication. The period of this nomadic movement is not certain. "Nor is it certain what period of time passed before Man, tiring of interminably wandering on and on in his quest, settled at one particular spot and went on gathering or killing food to be taken back to his family" (Eaton, 1955).

Transport Connectivity 0f Panvel

It is for last 58 years that the significant change in transportation facilities of Maharashtra has been witnessed. Rapid growth in population has been accelerated within the agricultural and industrial activities and construction of many new motor able roads have been necessitated in additional with passenger transport facilities. Hence, Road Transport corporation is constantly trying to increase the number of passes on routes, and to improve the service conditions to the travelling public by reusing the operational standards, introducing long distance and express services and providing direct and quick transit between the tehsil headquarters and district headquarters and from the district headquarters to the state capitals and other important cities of neighboring states. Thus, the Maharashtra Road Transport Corporation (APSRTC) plays a major role in passenger transport in the state.

The traffic operations towards Panvel are divided into three categories:

(1) The inter - district route services

(2) The intra - district route services and

(3) The inter-state route services

Intra- District Passenger Connectivity

In Road Transport, the absence of a perfectly systematized flow of the riages and conveyances act as a hindrance to the proper passenger traffic. The number of buses that are used on various roads from Raigarh to different districts have been shown in Table 1. The most striking great variation in the number of buses plying along different roads in different sectors.

Table 1

Intra - District Bus Traffic from Panvel Alibag in Raigarh District (2011)

Sr. No.	From	To	Number of Passenger Bus Trips / day (To and From)
1	Panvel	Alibag	76
2	Panvel	Murud	46
3	Panvel	Mahad	26

4	Panvel	Pen	18
5	Panvel	Tala	10
6	Panvel	Shrivardhan	6
7	Panvel	Roha	6

Source : Maharashtra State Transport Bus Service

Intra-district passenger traffic flows of the Panvel headquarter in Table 1 shows that the highest bus frequency is noticed between Panvel and Alibag (76 trips) followed by Murud (46 trips), Mahad (26 trips), Pen (18 trips), Roha and Shrivardhan 6 trips each per day. The high traffic flows from Panvel to Alibag, Murud Mahad to Pen center. The important reason for the thin traffic flow in the western border of the district is the poor socio-economic conditions of people that results in frequent variance of drought and famines. The sparse distribution of population, decreased pattern of settlements, poor economic conditions due to arid climatic conditions have shattering effect on the road traffic flow system in the eastern parts of the district.

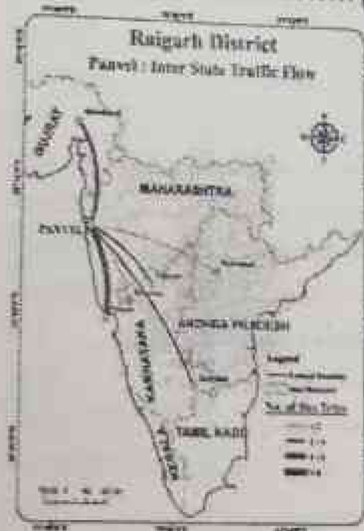

Fig. 1

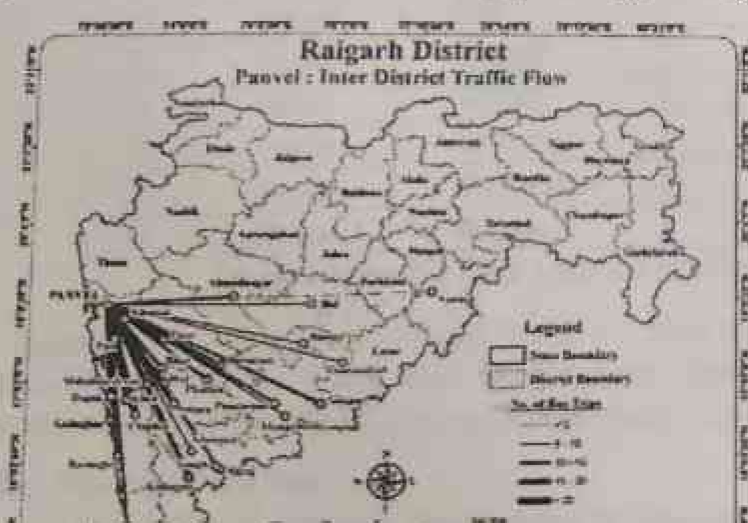

Fig. 3.

Inter- District Passenger Connectivity

Inter-district passenger traffic flows of the Panvel headquarter in Table 2. shows that the highest bus frequency is noticed between Khopoli (54 trips) is followed by Pune (48 trips), Chiplun (44 trips), Satara (40 trips) and Dapoli (30 trips). The moderate traffic flow in the district are Khed, Ratnagiri and Kolhapur (16 trips), Ahmadnagar and Solapur (14 trips).

Table 2

Inter - District Bus from Panvel in Raigarh District (2011)

Sr. No.	From	To	Number of Passenger Bus Trips (To and From)
1	Panvel	Khopoli	54
2	Panvel	Pune	48
3	Panvel	Chipalun	44
4	Panvel	Satara	40
5	Panvel	Dapoli	30
6	Panvel	Khed	16
7	Panvel	Kolhapur	16
8	Panvel	Ratnagiri	16
9	Panvel	Ahamadnagar	14
10	Panvel	Solapur	14
11	Panvel	Baramati	12
12	Panvel	Bhor	12
13	Panvel	Malwan	12
14	Panvel	Pandarpur	12
15	Panvel	Phaltan	12
16	Panvel	Guhaghar	10
17	Panvel	Wai	10
18	Panvel	Beed	8
19	Panvel	Mahabaleshwar	8
20	Panvel	Mangalweda	8
21	Panvel	Miraj	8
22	Panvel	Pali	8
23	Panvel	Sangali	8
24	Panvel	Bhoom	6
25	Panvel	Islampur	6
26	Panvel	Osmanabad	6
27	Panvel	Nandes	4

Source: Maharashtra State Transport Bus Service,2011

Baramati, Bhor, Malwan, Pandarpur and Phaltan (12 trips) flow per day from Panvel station. The least accessibility of traffic flow is from Beed, Mhabaleshwar, Mangalweda, Miraj, Pali and Sangali (8 trips).Bhoom, Islampur and Osmanbad (6 trips) and Nanded district 4 trips per day.

Inter-State Passenger Traffic Flow

The total number of operations, those relating to intra-district and inter-district route services account for 95.5 per cent and 2.0 per cent respectively (M.H.S.R.T.C., 1995). These route services are operated to provide connections between the country side, centers of commercial and administrative importance. The relatively large number of intra-district route services signifies the importance of buses in providing short distance services within the district, between the villages and tehsils headquarters, and tehsil headquarters with the district headquarters. The interstate route services are being operated on a reciprocal basis with the neighboring states of Gujarat, Andhra Pradesh, Karnataka and Goa are accounting very low i.e., 2.5 per cent of the total operations in the district.

Table 3

Inter-State Bus Traffic from Panvel Alibag in Raigarh District (2011)

Sr.No.	From	To	Number of Passenger Bus Trips (To and From)
1	Panvel	Panjim (Goa)	8
2	Panvel	Belgaon (Karnatak)	6
3	Panvel	Ahmdabad (Gujrat)	6
4	Panvel	Vijapur (Karnatak)	4
5	Panvel	Bengalor (Karnatak)	4
6	Panvel	Hydrabad (Andhra)	2

Source: Maharashtra State Transport Bus Service

Inter-State bus traffic flow shown in Table 3 highlights that 6 bus trips are operated from Raigarh to the other places of three states namely Goa, Karnataka and Andra Pradesh of 30 bus trips per day in different states. As two National Highways no.4 and no.17 and the other state highways that connect Bangalore and Panjim pass through Raigarh town, it becomes central point from here 8 and 6 bus trips. The 6 trips are done to Gujarat, Vijapur and Benglore 4 trips and Hyderabad two trips per day.

Conclusion :

The outstanding features of passenger traffic of the study region. It is worthwhile to mention at this moment that these factors greatly influence the volume and density of passenger traffic in the study area. Inadequacy of the other modes of transportation such as railways, airways and inland waterways placed a very heavy burden on the road traffic in the district.

References :

1. District Census Handbook, Village directory 2011
2. Haggett Peter (1965): Locational Analysis in Human Geography. London: Edward Arnold, 1965. 339 pp.,
3. Maharashtra Economic survey, 1976
4. Maharashtra Road Transport Corporation (APSRTC)
5. Maharashtra State Transport Bus Service, 2016
6. Sharma, R. C. (1983): Perspective on Development in North East Region- Focus on Ao Territory, Nagaland, Hill Geographer, 2(2):9-11
7. Taaffee and Gauthier (1973): Geography of Transportation, Prentice-Hall Foundations of Economic Geography Series, the University of Michigan, p.226.
8. Tewari, V.K. (1972): Accessibility of a Transport Network, Analytical Geographer, 1: 88-96.
9. Verburg, P. H., Overmars, K, P. and Witte, N. (2004): Accessibility and Landuse Patterns at the Forest Fringe in the NorthEast part of the Philippines, The Geographical Journal, 170 (3): 238-255
10. Wheeler, J.O. (1971) : An overview of Research in Transportation Geogr, East Lake Geographer, 7, 3-12

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्रा. डॉ. सुरेश ढेरे • डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१. **Educational Thoughts of RajarshiChhatrapatiShahuMaharaja**
- Dr.Anand D. Shinde ---------- ९

२. **Contribution of Bhausaheb Hire in the economic and social spheres: An Analytical Study**
- Dr. Ghuge Sunil Balu ---------- १३

३. **Agriculture Policy of Veteran Social Reformer Mahatma Jyotirao Phule**
- Bhunje Sonal Shashikant ---------- १८

४. **Sir Syed Ahmad Khan as a Social Reformer**
- Dr. Ahmad Shamshad ---------- २२

५. **Educational Thoughts of Social Reformer in India**
- Dr. Pandit Sambhaji Waghmare ---------- २६

६. ***Socio-Economic Reforms of Scheduled Caste Communities in Assam, India***
- Dr. Diganta Kumar Das ---------- ३२

७. **Swami Vivekanand - an Educational Reformer**
- Dr. Jadal Madhukar Markandeya ---------- ३८

८. **Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R.Ambedkar's Views on Emancipation of Women**
- Dr. Suresh Vishvanath Waghmare, Dr. Nalini Avinash Waghmare ---------- ४३

९. **Literary Works Of Dr. Babasaheb Ambedkar**
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ---------- ४८

१०. **Mahatma Gandhi's Political Journey and Role of Religion**
- Dr. Phad Bibhishan Rokdiba ---------- ५१

११. **Forest Product Service co-operatives in Kolhapur and Sangli District of Maharashtra with Special Reference to category and Language**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ---------- ५६

१२. **Raja Ram Mohan Roy's Contribution in Social Reforms in India**
- Dr. Rama Achyut Pande ---------- ६०

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

१३. **Political Philosophy of Swami Vivekananda**
- Dr. S.D. Patankar ---------- ६३

१४. **Study of Members of Forest Product Service Co-Operatives in Kolapur and Sangli District of Maharashtra with Special References to Age and Caste**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ---------- ६७

१५. **Role of Mahatma Gandhi's Tantamukt Village Campaign in Public Celebrations**
- Dr. Suresh Laxman Shahapure ---------- ७०

१६. **Dr. B. R. Ambedkar's Vision for Social Justice**
- Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshmanrao ---------- ८०

१७. **A Critique of Social Concerns and Realism in the Selected Indian English Novels**
- Dr. Vijay Nagnath Mhamane ---------- ८४

१८. **Mouth Muscle Training Plays Vital Role for Proper Speech Articulation of Non-native Speakers of English**
- Dr. Mahadev Lakkappa Kori ---------- ८८

१९. **Pandit Jawaharlal Nehru : A Socialist Republican Visionary**
- Prof. Laxman Jogdand ---------- ९२

२०. **Economic thought of Indian social reformer during British period and after**
- Ms. Laxmiprabha Ughade ---------- ९७

२१. **Ram Rajya: Rethinking Gandhi's Political Idea of Divine Rule and Its Relation with Plato's Idea of 'Ideal State'**
- Swati Madanwad ---------- १००

२२. **Contribution of Mahatma JyotibaPhule (1827-1890) In Social Reform**
- Prof. Sake LaxmanVaijinath ---------- १०४

२३. **Digital Banking in India**
- Prof. Dr. Shivaji. F. Bothikar ---------- १०८

२४. **Dr. B .R. Ambedkar's ideal Democracy and Dystopian Literature**
- Prof. Kamble Sukeshni Machhindra ---------- ११२

Scanned with CamScanner

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and itsimpact on the Indian Economy**

- Prof. Honmane Vanita Vijay ---------- ११५

२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**

- Mrs.Nilofar A.Gani Tamboli ---------- ११९

२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**

- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ---------- १२३

२८. **डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार**

- प्रा.डॉ.भुरके नागोराव संभाजी ---------- १२७

२९. **आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**

- डॉ. विजय रेवजे ---------- १३१

३०. **महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान**

- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ---------- १३५

३१. **महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका**

- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ---------- १४०

३२. **भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार**

- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १४५

३३. **समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य**

- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- १४९

३४. **महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज**

- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ---------- १५४

३५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती**

- डॉ. युवराज सुरवसे ---------- १५७

३६. **महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार**

- डॉ. रविकांत शिंदे ---------- १६०

३७. **महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य**

- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ---------- १६३

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य
- डॉ. प्रवीण धाएगुरे -- १६७

३९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे -- १७२

४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर -- १७६

४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार
– डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने -- १८१

४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिघात धार्मिक तणाव एक आव्हान
– डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे -- १८६

४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार
– डॉ. संजय गायकवाड -- १९०

४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान
– श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे -- १९४

४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण
– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम -- १९८

४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
– डॉ.पंडित महादेव लावंड -- २०३

४७. सेवाव्रती रमाबाई रानडे
– डॉ.उर्मिला क्षीरसागर -- २०६

४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक ऐतिहासिक अवलोकन
– प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ -- २०९

४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना
– डॉ. हनुमंत फाटक -- २१३

५०. महात्मा गांधीजीचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार
– डॉ.रामपुरे शीला महादेव -- २१६

Scanned with CamScanner

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
- प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे -- २११

५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्वचिंतक
- प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे -- २२२

५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन -- २२५

५४. समाजसुधारक – लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे -- २२९

५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार -- २३४

५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
- प्रा. डॉ. विष्णू बह्रुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्धन नागभिडे -- २३९

५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ -- २४४

५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
- प्रा. शरद अर्जुन वाघ -- २४९

५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे -- २५२

६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
- प्रा. संतोष मारकवाड -- २५५

६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यतांविषयी विचार
- प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण -- २५९

६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक,शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
- प्रा.अनिल कांबळे -- २६४

६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
- प्रा.डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा -- २६७

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

६४. सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका: विशेष संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्तमानपत्रे
- प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप ---------- २७२

६५. स्त्री उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- प्रा.बालाजी गंगावणे, प्रा. वाघमारे व्ही.बी. ---------- २७६

६६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
- प्रा.डॉ. एस.एन. सलवदे, श्राविका श्रीकांत गायकवाड ---------- २८०

६७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातीच्या सामाजिक विकासा विषयीचेविचार व योगदान : एक अभ्यास
- मनोज दामोधर वाघमारे, प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर ---------- २८३

६८. संत गाडगे महाराज–आदर्श समाजसेवक
- प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे ---------- २८८

६९. भारतीय समाजसुधारकांचे राजकीय विचार
- डॉ. लावंड पी. एम., श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ ---------- २९०

७०. श्री संत सेवालाल महाराज यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्री. शीतल मोहन राठोड ---------- २९४

७१. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
- प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे, सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे ---------- २९८

७२. आधुनिक धर्मग्रंथ : सार्वजनिक सत्य धर्मपुस्तक
- प्रा.प्रमोद दत्तात्रय शेटे ---------- ३०२

७३. महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि शेती सुधारणेबाबत विचार
- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्रीमती माधुरी ज्ञानेश्वर पुजारी ---------- ३०५

७४. समाजसुधारकांची महिला विकासाची सामाजिक नीती
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ---------- ३०९

७५. गोपाल हरि देशमुख उर्फ लोकहितवादी के राजनीतिक और सामाजिक कार्यों का विश्लेषण
- डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव ---------- ३१४

७६. भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन
- प्रा. अमोल मोरे ---------- ३१७

Scanned with CamScanner

७७. खेल का समाजशास्त्र

- प्रा. भक्तराज धा. जाधव -- ३२०

७८. पद्मश्री भवरलाल जैन के राजनीतिक विचार

- छोटू एन मावची, प्रो.डॉ.विजय तुंटे -- ३२३

७९. भारतीय समाज सुधारकों के शैक्षिक विचारों के प्रभाव का अध्ययन

- श्रीमती प्राची अनर्थे -- ३२६

८०. स्त्री–शिक्षा में डॉ. आंबेडकर का योगदान एक अध्ययन

- डॉ. संगमित्रा कोलारकर (मानवटकर) -- ३३०

८१. महात्मा ज्योतिबा फुले के शैक्षिक कार्य और विचार

- प्रा. डी.के. मुंडे -- ३३४

८२. हिंदी के समर्थक महामना पंडित मदन मोहन मालवीय

- प्रा.नितेश गांगवे -- ३३६

▲▲▲

Scanned with CamScanner

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण

प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)
अनंतराव पवार महाविद्यालय, पिरंगुट,
ता. मुळशी, जि. पुणे
ई-मेल : ashoksasane777@gmail.com
Mobile No. 9325963354

सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे
(अर्थशास्त्र विभाग)
शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये महाविद्यालय, कळंबोली
सेक्टर ३ ए,सिडको कॉलनी कळंबोली, नवी मुंबई ४१०२१८
ई- मेल : vsalunke36@gmail.com
Mobile No. 9969800900

प्रस्तावना :

राजर्षी शाहू महाराजांनी इसवी सन १८९४ ते १९२२ या २८ वर्षांच्या कारकिर्दीत कोल्हापूर संस्थानातच नव्हे, तर संपूर्ण महाराष्ट्रात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आणि शैक्षणिक विकास घडवून आणण्याचे कार्य केले आहे. त्यांच्या ध्येयवादी दृष्टिकोन व योग्य नियोजनामुळे संस्थानातील व महाराष्ट्रातील जनतेच्या जीवनावर दूरगामी परिणाम झाला आहे, विचाराला प्रत्यक्ष कृतीची जोड देणारा हा कार्यप्रवण राजा समाज हितासाठीच कार्य कार्यरत होता. त्यांच्या कार्याच्या विविध पैलूंमुळे कोल्हापूर संस्थानाच्या आर्थिक विकासाच्या पायाची उभारणी झालेली दिसते.

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी ज्या मूलभूत पायाभूत सोयी व सुविधा जनतेला दिल्या त्यातील शिक्षण सेवेस किंवा क्षेत्रात त्यांच्या कार्यकिर्दीत महत्त्वाचे स्थान दिले, व त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या संस्थानात राबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाज समृद्ध व बलवान व्हायचा तर त्यासाठी त्यांना उत्तम शेतकरी, उत्तम शिक्षक, उत्तम व्यापारी, उत्तम उद्योगपती व उत्तम सैनिक निर्माण होणे गरजेचे आहे, आणि ते निर्माण होण्याचा एकमेव मार्ग राजर्षी शाहू महाराजांनी ओळखला, तो म्हणजे शिक्षण हा होय, आणि म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. त्यांनी शैक्षणिक धोरण अंमलबजावणी करताना सर्वात आधी ञशिक्षण सुधार समितीफ नेमली या समितीने लवकरात लवकर महाराष्ट्र राज्यातील व संस्थानातील सर्व परिस्थितीचा आढावा घेऊन शिक्षण विषयक शिफारशी कराव्यात असे सुचवले गेले. राजर्षी शाहू महाराजांनी मूलभूत शैक्षणिक कार्यक्रम राबवताना पुढील घटकांवर भर दिला.

१. विविध प्रकारच्या वेगवेगळ्या स्तरांवरच्या शिक्षण संस्थांची स्थापना करून नवनवीन अभ्यासक्रमाची सुरुवात करून आणि विद्यार्थ्यांना मुबलक प्रमाणात सवलती देऊन कोल्हापूर संस्थानात शिक्षण प्रसाराला चालना देणे.
२. विविध जाती- जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या राहण्या- जेवण्याची पर्याप्त व्यवस्था करून त्यांच्या शिक्षण घेण्याच्या मार्गातील अडचणी दूर करण्यासाठी कोल्हापूर शहरात विद्यार्थी वसतिगृहांची अभिनव मोहीम सुरू करणे.
३. कोल्हापूर संस्थानाबाहेरील विविध प्रकारच्या शिक्षण संस्थांना आर्थिक व इतर सहाय्य देऊन त्यांना कार्यरत करण्यास सदैव मदत करणे.

अभ्यास उद्दिष्टे :

राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

अभ्यास व्याप्ती :

राजर्षी शाहू महाराजांनी राज्यकारभार करत असताना राबविलेल्या शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात व महाराष्ट्रातच आर्थिक विकासाठी आवश्यक मूलभूत सेवांमध्ये ज्यांचा समावेश केला तो म्हणजे शिक्षण होय या सेवेमध्ये जी कामगिरी केली आहे किंवा धोरणे आखली आहेत, त्याचा विचार आपणास पुढील विविध घटकांच्या अनुषंगाने दिसून येतो.

१. मागासवर्गीयांसाठी शिक्षणाचा प्रसार :

मागासवर्गीय आणि दलित - शोषित समाज घटकांमध्ये शिक्षण प्रसार करणे ही शाहू महाराजांनी पायाभूत महत्त्वाची मानली होती. मागासवर्गीय आणि दलित वर्गांच्या मुलांना शिक्षणाची गोडी व ओढ निर्माण व्हावी यासाठी त्यांनी मूलभूत सुधारणा प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात १९१० ते १९१३ यादरम्यान अमलात आणल्या होत्या, यामधील एक उदाहरण म्हणजे २८ मे १९१३ रोजी दरबाराने एक खास आदेश काढला की, अस्पृश्य समाजातील मुलांनी शिकावे म्हणून त्यांनी

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

भरघोस शिष्यवृत्याची तरतूद केली. प्राथमिक शिक्षकांच्या नेमणुकीची प्रचलित पद्धत बदलून बहुसंख्यांक जातीच्या शिक्षकांची योजना करण्यामागे मागासवर्गीय मुलांना शाळेविषयी जवळीक वाटावी आणि त्यांना शाळेत यावेसे वाटावे असा रास्त विचार होता.

२. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत :

२५ जुलै १९१७ रोजी राजर्षी नी मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आदेश काढला आणि ४ मार्च १९१८ रोजी करवीर मधील चिखली या गावात गणेश चतुर्थीच्या मुहूर्तावर मोफत आणि सक्तीच्या पहिल्या प्राथमिक शाळेचा शुभारंभ केला. 'गाव तेथे शाळा' असा राजर्षींचा आग्रह होता. प्राथमिक शाळा त्यांनी देवळात, धर्मशाळेत आणि चावडीत सुरू केल्या पालक वर्गाने आपल्या पाल्यांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करू नये, म्हणून त्यांनी एक हुकूम काढला शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून तीस दिवसांच्या आत ते मुलाच्या आई बापांनी आपली मुले शाळेत पाठवावीत, अशा यादी विरुद्ध कोणास अपील करावयाचे असल्यास तीस दिवसांच्या आत ते करावे, शाळेत येण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून सात दिवसांच्या आत ती मुले शाळेत आली नाहीत तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकांची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तराने मामलेदार यांना कळवावीत. यामध्ये दोषी ठरणाऱ्या पालकांना दरमहा एक रुपया दंड आकारण्यात येईल परंतु शेतीच्या कामासाठी मुलगा राहिला तर तो दंड माफ करण्यात येईल शेतकऱ्यांच्या मुलांनी सकाळी किंवा संध्याकाळी दोन तास शाळेत यावे बाकीचा वेळ शेतकामात घालवावा अशी तरतूद पाहिल्यावर शाहूंचे प्राथमिक शिक्षण विषयक धोरण किती लवचिक व वास्तववादी होते हे समजते १ जुलै १९१८ पासून सुरू होणाऱ्या सर्व शाळांची तारीखवार यादी करवीर गॅझेटमध्ये प्रकाशित झाली. मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना सरकारी पातळीवर राबवताना राजर्षी शाहू महाराजांनी खाजगी शिक्षण संस्थांच्या प्राथमिक शाळांना देखील आपल्या दरबारा मार्फत आर्थिक सहाय्य केले.

३. वसतिगृह :

कोल्हापूर शहरात विविध शैक्षणिक सोयी उपलब्ध असल्या तरी त्यांचा फायदा खेड्यातील व गोरगरीब घरातील विद्यार्थ्यांना घेता येत नव्हता, म्हणूनच त्यांनी विविध जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळी वस्तीगृहे कोल्हापर शहरात सुरू केली. त्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्यातील प्रमुख जातींच्या पुढाऱ्यांना व कार्यकर्त्यांना प्रत्यक्ष प्रचारण करून त्यांना आपापल्या जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतीगृहे कोल्हापुरात स्थापन करण्यास प्रवृत्त केले. महाराजांच्या कारकिर्दीत वीस विद्यार्थी वसतीगृहे सुरू झाली. न. र. फाटक म्हणतात, जोवर जातिभेदाचा शेकडो वर्षांत घट्ट होऊन बसलेला पीळ ढिलावलेला नाही, तोवर सर्वांसाठी एकच वस्तीगृह सर्वांना मानवणार नाही, वस्ती वेगळी असली तरी शाळा व शिक्षण एकच असल्याने जसजशी शिक्षणाने बुद्धी विकसित होत जाईल तस तसे आपापसामधले द्वैत कमी कमी होत जाऊन शेवटी समाज द्वैत शून्य एकजन्सी समाज उदयास येईल, अशी शाहू महाराजांची भावना होती ही वसतीगृहे शेजारी शेजारी ठेवली होती या विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात राहण्याची आवड निर्माण व्हावी यासाठी त्यांना चांगल्या प्रतीचे जेवण त्यात तूप, मटण असे. त्याचप्रमाणे नाटक प्रयोग व कुस्त्यांच्या दंगलीचेही विद्यार्थ्यांना मोफत पास पाठवण्यात येत.

४. शेतकीय व व्यावसायिक शिक्षण:

राज्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील पायाभूत शिक्षणाची व्यवस्था शाहू महाराजांनी संस्थानात सुरू केली होती, शेतकीय शिक्षणासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड अॅग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट १९१२ मध्ये स्थापन केले. शेतीच्या सुधारित पद्धतीचे ज्ञान लोकांना देऊन त्यांचा प्रसार करणे. एक प्रायोगिक संस्था या दृष्टीने केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर न देता प्रत्यक्ष प्रयोगांमधून लोकांना प्रशिक्षित करणे असे उपक्रम या संस्थेमार्फत चालवले जात असत. या संस्थेला महाराष्ट्रातील शेतकीय शिक्षणाची मगंगोत्रीफ म्हणतात. या संस्थेकडून शेतीच्या आधुनिक पद्धती, नवी उपकरणे, संशोधित बी बियाणे, रासायनिक खते, सुधारित ऊस भट्ट्या इत्यादीची माहिती दिली जात होती.

शाहू महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणाचा देखील पाया आपल्या संस्थानात घातला सन १९०३ मध्ये त्यांनी कोल्हापुरात 'ओब्रायन टेक्निकल स्कूल' ची स्थापना केली. तेथे वेगवेगळ्या उद्योगांसाठी त्यांनी शिक्षणाची व्यवस्था केली. व्यावसायिक शिक्षण सर्वांना मिळाले तरच समाजाची आर्थिक प्रगती होईल असे त्यांचे मत होते . छत्रपती राजाराम औद्योगिक मंदिर १९२० मध्ये सुरू झाल्यामुळे संस्थानातील लोकांना वेगवेगळे व्यावसायिक शिक्षण घेण्याची सुवर्णसंधी मिळाली. व्यावसायभिमुख शिक्षणासाठी कलागृह औद्योगिक स्कूलची स्थापना, दिल्ली दरबार, पाटील शाळ सत्यशोधक शाळा आणि टलाठी स्कूल ची स्थापना त्यां

केल्या होत्या. अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान धातुकाम वगैरे विषयांचे ज्ञान देण्यासाठी १९१२ साली 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट' ची स्थापना केली तिचा संपूर्ण खर्च दरबारा कडून केला जात असे त्यांच्या कारकिर्दीत निलगिरी तेल तयार करण्याचे उद्योग, मधमाशा पाळण्याचे उद्योग व सूतगिरण्या चालू झाल्या .

५. क्रिडा व कला :

शाहू महाराजांनी राज्यकारभार हाती घेताच संस्थानामध्ये कुस्ती आणि व्यायाम यांचे महत्त्व वाढवण्यास आरंभ केला. त्यासाठी आपल्या जुन्या राजवाड्यातच 'मोतीबाग' येथे तालीम सुरू केली सन १८९५ च्या दसऱ्याच्या मुहूर्तावर या तालमीवर त्यांनी स्वहस्ते एक फलक लाविला त्यातील मजकूर असा होता पहिली शरीर -संपत्ती, दुसरी पुत्र- संपत्ती व तिसरी धन-संपत्ती असेल तोच पुण्यवान त्यांनी गावोगावी तालमी, आखाडे स्थापन केले यातून जोर, बैठका, मल्लखांब, कुस्ती, दांडपट्टा, फरीगदगा, बरची, भाला, विटा, बाणा जंबिया इत्यादीचे शिक्षण दिले जत्रा उत्सवाच्या वेळी कुस्त्यांचे खेळ भरवण्याचा शौक जनमानसात वाढीस लावला.

आपले जीवन सर्वार्थाने व सर्वांगाने सुखी व्हावे या उद्देशाने राजर्षींनी अनेक सुधारणा संस्थानात केल्या आणि त्यांचा विकास घडविला खेलकुद, शिक्षण, विविध कला यांच्या विकासासाठी दानशूर कर्णा प्रमाणे या राजाने द्रव्य निधीचा मुक्तहस्ते वापर केला. कोल्हापूर संस्थानात साहित्य संगीत कला यांचा संगम झाला होता. अनेक सिने संस्थांच्या रंगरेखा इथूनच तेजोमय झाल्या उदाहरणार्थ राजर्षी शाहू महाराज! कोल्हापूर सिनेटोन, शालिनी सिनेटोन, सरस्वती सिनेटोन, हंस पिक्चर्स, प्रभात पिक्चर्स महाराजांनी कला उपासकाला नेहमीच सक्रिय प्रोत्साहन दिले. त्यांनी तमाशा नाटक, नाट्य संस्था, नाट्यसंगीत, नट, गायक यांना प्रोत्साहन दिले. उदाहरणार्थ बालगंधर्व सरळ व स्पष्टपणे गुणवंताला ओळखून त्याचा गुणगौरव करणारे समाजात क्वचित सापडतात ते म्हणजेच राजर्षी शाहू महाराज होय.

६. स्त्रियांचे शिक्षण :

स्त्री-पुरुष दोघांनाही समाजामध्ये समान स्थान असले पाहिजे या विचारांचे शाहू महाराज होते म्हणून तर त्यांनी स्त्री शिक्षणावर आपले लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या मते स्त्री जर शिक्षित झाली तर कुटुंबाच्या स्वावलंबनामध्ये आणि मुला बाळांच्या संगोपनामध्ये हातभार लागल्याशिवाय राहणार नाही. महाराजांनी विधवा - विवाहाला प्रोत्साहन देण्यासाठीचा एक कायदा पास केला.

राज्यकारभाराची राजर्षी शाहू महाराजांनी सूत्रे हाती घेतल्यानंतर चार ते पाच वर्षातच भुदरगड या मागास भागात मुलींची शाळा काढली. मुलींनी शाळेत यावे, मुलांच्या बरोबर शिकावे म्हणून त्यांनी राजाराम महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना फी माफी दिली होती. मागासवर्गीय स्तरातील मुलींनी शिकावे म्हणून त्यांनी चांभार व ढोर मुलींसाठी वेगळी शाळा काढली. अस्पृश्य मुलींना शाळेत आणण्यासाठी एका बाईंना नोकरीवर ठेवले होते. मुलींच्या शिक्षणाकडे शिक्षकांनी अधिक आस्थेवाईकपणे लक्ष घालावे या हेतूने महाराजांनी पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येच्या प्रमाणात शिक्षकांना इनाम देण्याची तरतूद केली होती. प्रौढ स्त्रियांनीही शिकावे म्हणून विशेषतः मागासवर्गातील शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या अशा स्त्रियांच्या राहण्याजेवण्याची सोय दरबारा कडून मोफत केली गेली, हुशार आणि होतकरू मुलींसाठी शिष्यवृत्ती देण्यात येत होती. शाहू महाराजांनी घरातूनच स्त्री शिक्षणला महत्व व स्त्रियांना आदरणीय जीवन प्रदान केल्याचे दिसून येते, त्यांच्या सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना लग्नानंतर वर्षभरातच वैधव्य आले तेव्हा शाहूंनी त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली आणि म्हणून त्या स्वबळावर जिद्दीने व धिटाईने कलासंपन्न व प्रतिष्ठित जीवन व्यतीत करू शकल्या.

निष्कर्ष :

मानवी गुंतवणूक अशा अंगाने शिक्षणाचा विचार केल्यामुळे शिक्षणाचे स्वरूप मक्तेदारी खाजगी हितसंबंधात्मक अशी न राहता ती एक सार्वजनिक सामाजिक हिताची बाब ठरावी, असा प्रयत्न राजर्षी शाहूंनी जन्मभर केला समाजातील मागासलेपणा दूर करून विषमतेने व्यापलेले सामाजिक जीवन समतेच्या पातळीवर एकमेव आणण्याचे एकमेव साधन म्हणून राजर्षींनी शिक्षणाचा विचार केला. शेती औद्योगिक, तंत्रज्ञान विषयक आणि उदारमतवादी शिक्षणाला प्राधान्य देऊन, महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात क्रांतीची बीजे त्यांनी शिक्षण प्रसाराद्वारे पेरली आणि त्यांचे अनुकूल परिणाम महाराष्ट्रातच काय देशात पाहावयास मिळत आहेत.

संदर्भ सूची :

१. कीर धनंजय - राजर्षी शाहू छत्रपती, मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन २००८
२. पवार जयसिंगराव (संपादक) - राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, २००१
३. फाटक, न. र. शाहू महाराजांचे कर्तृत्व राशागौग्र, १९७६.

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

४. भोसले एस. एस. (संपा) काळ, विचार आणि कार्य, कोल्हापूर, जिल्हा परिषद १९७६ (यापुढे संदर्भ राशाकाविका१९७५.)
५. भा. ल. भोळे, छत्रपती शाहू महाराज, गंधर्व- वेद प्रकाशन २०१०.
६. Ghuge V.B Chatrapati's Shahu's Economic Policies 1894-1922 Kolhapur - zilla parishad 1975
७. Sangve , Vilas and Khane B.D eds Rajashri Shahu Chhatrapati Papers, Vol II 1894 - 1900 AD (Early -dministrative Reforms) Kolhapur Shahu Research center , Shivaji University 1983

■■■

Scanned with CamScanner

Rayat Shikshan Sanstha's

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.

An ISO9001:2015 Certified College

Department of Sociology & IQAC

organized by

ONE DAY ONLINE NATIONAL SEMINAR

On

'THOUGHTS OF SOCIAL REFORMER IN INDIA'

Sponsored By

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Certificate

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Vasundhara Dattaram Salunkhe from SEB'S SMDL college Kalamboli, Tal- Panvel Dist. Raigad. attended as resource person/participated and presented a research paper entitled राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण in One Day Online National Seminar On 'Thoughts of Social Reformer in India' held on 23rd February 2023

Dr. Nagorao Bhurke
Co-ordinator

Mrs. Nilofar Tamboli
IQAC Co-Ordinator

Dr. Suresh Dhere
Principal

Scanned with CamScanner

Rayat Shikshan Sanstha's

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.

An ISO9001:2015 Certified College

Department of Sociology & IQAC

organized by

ONE DAY ONLINE NATIONAL SEMINAR

On

'THOUGHTS OF SOCIAL REFORMER IN INDIA'

Sponsored By

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

•••• Certificate ••••

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Vasundhara Dattaram Salunkhe from SES's SMDL college Kalamboli, Tal - Panvel Dist. Raigad attended as resource person/participated and presented a research paper entitled राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण in One Day Online National Seminar On 'Thoughts of Social Reformer in India' held on 23rd February 2023

Dr. Nagorao Bhurke
Co-ordinator

Mrs. Nilofar Tamboli
IQAC Co-Ordinator

Dr. Suresh Dhere
Principal

Scanned with CamScanner

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्रा. डॉ. सुरेश ढेरे • डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१. **Educational Thoughts of RajarshiChhatrapatiShahuMaharaja**
- Dr.Anand D. Shinde -- १

२. **Contribution of Bhausaheb Hire in the economic and social spheres: An Analytical Study**
- Dr. Ghuge Sunil Balu -- १३

३. **Agriculture Policy of Veteran Social Reformer Mahatma Jyotirao Phule**
- Bhunje Sonal Shashikant -- १८

४. **Sir Syed Ahmad Khan as a Social Reformer**
- Dr. Ahmad Shamshad -- २२

५. **Educational Thoughts of Social Reformer in India**
- Dr. Pandit Sambhaji Waghmare -- २६

६. ***Socio-Economic Reforms of Scheduled Caste Communities in Assam, India***
- Dr. Diganta Kumar Das -- ३२

७. **Swami Vivekanand - an Educational Reformer**
- Dr. Jadal Madhukar Markandeya -- ३८

८. **Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R.Ambedkar's Views on Emancipation of Women**
- Dr. Suresh Vishvanath Waghmare, Dr. Nalini Avinash Waghmare -------- ४३

९. **Literary Works Of Dr. Babasaheb Ambedkar**
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande -- ४८

१०. **Mahatma Gandhi's Political Journey and Role of Religion**
- Dr. Phad Bibhishan Rokdiba -- ५१

११. **Forest Product Service co-operatives in Kolhapur and Sangli District of Maharashtra with Special Reference to category and Language**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad -- ५६

१२. **Raja Ram Mohan Roy's Contribution in Social Reforms in India**
- Dr. Rama Achyut Pande -- ६०

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

१३. **Political Philosophy of Swami Vivekananda**
- Dr. S.D. Patankar ---------- ६३

१४. **Study of Members of Forest Product Service Co-Operatives in Kolapur and Sangli District of Maharashtra with Special References to Age and Caste**
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ---------- ७२

१५. **Role of Mahatma Gandhi's Tantamukt Village Campaign in Public Celebrations**
- Dr. Suresh Laxman Shahapure ---------- ७६

१६. **Dr. B. R. Ambedkar's Vision for Social Justice**
- Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshmanrao ---------- ८०

१७. **A Critique of Social Concerns and Realism in the Selected Indian English Novels**
- Dr. Vijay Nagnath Mhamane ---------- ८४

१८. **Mouth Muscle Training Plays Vital Role for Proper Speech Articulation of Non-native Speakers of English**
- Dr. Mahadev Lakkappa Kori ---------- ८८

१९. **Pandit Jawaharlal Nehru : A Socialist Republican Visionary**
- Prof. Laxman Jogdand ---------- ९२

२०. **Economic thought of Indian social reformer during British period and after**
- Ms. Laxmiprabha Ughade ---------- ९७

२१. **Ram Rajya: Rethinking Gandhi's Political Idea of Divine Rule and Its Relation with Plato's Idea of 'Ideal State'**
- Swati Madanwad ---------- १००

२२. **Contribution of Mahatma JyotibaPhule (1827-1890) In Social Reform**
- Prof. Sake LaxmanVaijinath ---------- १०४

२३. **Digital Banking in India**
- Prof. Dr. Shivaji. F. Bothikar ---------- १०८

२४. **Dr. B .R. Ambedkar's ideal Democracy and Dystopian Literature**
- Prof. Kamble Sukeshni Machhindra ---------- ११२

Scanned with CamScanner

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and itsimpact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ---------- ११५

२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs.Nilofar A.Gani Tamboli ---------- ११९

२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ---------- १२३

२८. **डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार**
- प्रा.डॉ.भुरके नागोराव संभाजी ---------- १२७

२९. **आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**
- डॉ. विजय रेवजे ---------- १३१

३०. **महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान**
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ---------- १३५

३१. **महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका**
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ---------- १४०

३२. **भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार**
- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १४५

३३. **समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य**
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- १४९

३४. **महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज**
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ---------- १५४

३५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक–सामाजिक परिस्थिती**
- डॉ. युवराज सुरवसे ---------- १५७

३६. **महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार**
- डॉ. रविकांत शिंदे ---------- १६०

३७. **महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य**
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ---------- १६३

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य

- डॉ. प्रवीण धापुरे ---------- १६७

३९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य

- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ---------- १७२

४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास

- डॉ. रेश्मा अणवेकर ---------- १७६

४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार

– डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने ---------- १८१

४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिपात धार्मिक तणाव एक आव्हान

– डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे ---------- १८६

४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार

– डॉ. संजय गायकवाड ---------- १९०

४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान

– श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ---------- १९४

४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण

– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ---------- १९८

४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार

– डॉ.पंडित महादेव लावंड ---------- २०३

४७. सेवाव्रती रमाबाई रानडे

– डॉ.उर्मिला क्षीरसागर ---------- २०६

४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक ऐतिहासिक अवलोकन

– प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ ---------- २०९

४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना

– डॉ. हनुमंत फाटक ---------- २१३

५०. महात्मा गांधीजीचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार

– डॉ.रामपुरे शीला महादेव ---------- २१६

Scanned with CamScanner

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
– प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे -------------------- २११
५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्वचिंतक
– प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे -------------------- २२२
५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
– प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन -------------------- २२५
५४. समाजसुधारक – लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
– प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे -------------------- २२९
५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
– प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार -------------------- २३४
५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
– प्रा. डॉ. विष्णू बडुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्धन नागभिडे -------------------- २३९
५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
– प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ -------------------- २४४
५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
– प्रा. शरद अर्जुन वाघ -------------------- २४९
५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
– प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे -------------------- २५२
६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
– प्रा. संतोष मारकवाड -------------------- २५५
६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यतांविषयी विचार
– प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण -------------------- २५९
६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक,शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
– प्रा.अनिल कांबळे -------------------- २६४
६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
– प्रा.डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा -------------------- २६७

ISSN No. 2394-5990

६४. सामाजिक सुधारणांमध्ये वर्तमानपत्रांची भूमिका: विशेष संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्तमानपत्रे

- प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप ---------- २७२

६५. स्त्री उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- प्रा.बालाजी गंगावणे, प्रा. वाघमारे व्ही.बी. ---------- २७६

६६. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार

- प्रा.डॉ. एस.एन. सलवदे, श्राविका श्रीकांत गायकवाड ---------- २८०

६७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातीच्या सामाजिक विकासा विषयीचेविचार व योगदान : एक अभ्यास

- मनोज दामोधर वाघमारे, प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर ---------- २८३

६८. संत गाडगे महाराज–आदर्श समाजसेवक

- प्रा.सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे ---------- २८८

६९. भारतीय समाजसुधारकांचे राजकीय विचार

- डॉ. लावंड पी. एम., श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ ---------- २९०

७०. श्री संत सेवालाल महाराज यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान

- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्री. शीतल मोहन राठोड ---------- २९४

७१. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण

- प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे, सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे ---------- २९८

७२. आधुनिक धर्मग्रंथ : सार्वजनिक सत्य धर्मपुस्तक

- प्रा.प्रमोद दत्तात्रय शेटे ---------- ३०२

७३. महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि शेती सुधारणेबाबत विचार

- प्रा.डॉ.सी.डी.कांबळे, श्रीमती माधुरी ज्ञानेश्वर पुजारी ---------- ३०५

७४. समाजसुधारकांची महिला विकासाची सामाजिक नीती

- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ---------- ३०९

७५. गोपाल हरि देशमुख उर्फ लोकहितवादी के राजनीतिक और सामाजिक कार्यों का विश्लेषण

- डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव ---------- ३१४

७६. भगवानदास मोरवाल की प्रतिनिधि कहानियों का समाजशास्त्रीय अध्ययन

- प्रा. अमोल मोरे ---------- ३१७

Scanned with CamScanner

७७. खेल का समाजशास्त्र

- प्रा. भक्तराज धा. जाधव -- ३२०

७८. पद्मश्री भवरलाल जैन के राजनीतिक विचार

- छोटू एन मावची, प्रो.डॉ.विजय तुंटे -- ३२३

७९. भारतीय समाज सुधारकों के शैक्षिक विचारों के प्रभाव का अध्ययन

- श्रीमती प्राची अनर्थे -- ३२६

८०. स्त्री–शिक्षा में डॉ. आंबेडकर का योगदान एक अध्ययन

- डॉ. संगमित्रा कोलारकर (मानवटकर) -- ३३०

८१. महात्मा ज्योतिबा फुले के शैक्षिक कार्य और विचार

- प्रा. डी.के. मुंडे -- ३३४

८२. हिंदी के समर्थक महामना पंडित मदन मोहन मालवीय

- प्रा.नितेश गांगवे -- ३३६

▲▲▲

Scanned with CamScanner

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण

प्रा. डॉ. अशोक नामदेव ससाणे
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)
अनंतराव पवार महाविद्यालय, पिरंगुट,
ता. मुळशी, जि. पुणे
ई-मेल : ashoksasane777@gmail.com
Mobile No. 9325963354

सहा. प्रा. वसुंधरा दत्ताराम साळुंखे
(अर्थशास्त्र विभाग)
शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये महाविद्यालय, कळंबोली
सेक्टर ३ ए,सिडको कॉलनी कळंबोली, नवी मुंबई ४१०२१८
ई- मेल : vsalunke36@gmail.com
Mobile No. 9969800900

प्रस्तावना :

राजर्षी शाहू महाराजांनी इसवी सन १८९४ ते १९२२ या २८ वर्षांच्या कारकिर्दीत कोल्हापूर संस्थानातच नव्हे, तर संपूर्ण महाराष्ट्रात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आणि शैक्षणिक विकास घडवून आणण्याचे कार्य केले आहे. त्यांच्या ध्येयवादी दृष्टिकोन व योग्य नियोजनामुळे संस्थानातील व महाराष्ट्रातील जनतेच्या जीवनावर दूरगामी परिणाम झाला आहे, विचाराला प्रत्यक्ष कृतीची जोड देणारा हा कार्यप्रवण राजा समाज हितासाठीच कार्य कार्यरत होता. त्यांच्या कार्याच्या विविध पैलूंमुळे कोल्हापूर संस्थानाच्या आर्थिक विकासाच्या पायाची उभारणी झालेली दिसते.

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी ज्या मूलभूत पायाभूत सोयी व सुविधा जनतेला दिल्या त्यातील शिक्षण सेवेस किंवा क्षेत्रात त्यांच्या कार्यकिर्दीत महत्त्वाचे स्थान दिले, व त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या संस्थानात राबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाज समृद्ध व बलवान व्हायचा तर त्यासाठी त्यांना उत्तम शेतकरी, उत्तम शिक्षक, उत्तम व्यापारी, उत्तम उद्योगपती व उत्तम सैनिक निर्माण होणे गरजेचे आहे, आणि ते निर्माण होण्याचा एकमेव मार्ग राजर्षी शाहू महाराजांनी ओळखला, तो म्हणजे शिक्षण हा होय, आणि म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. त्यांनी शैक्षणिक धोरण अंमलबजावणी करताना सर्वांत आधी ङशिक्षण सुधार समितीफ नेमली या समितीने लवकरात लवकर महाराष्ट्र राज्यातील व संस्थानातील सर्व परिस्थितीचा आढावा घेऊन शिक्षण विषयक शिफारशी कराव्यात असे सुचवले गेले. राजर्षी शाहू महाराजांनी मूलभूत शैक्षणिक कार्यक्रम राबवताना पुढील घटकांवर भर दिला.

१. विविध प्रकारच्या वेगवेगळ्या स्तरांवरच्या शिक्षण संस्थांची स्थापना करून नवनवीन अभ्यासक्रमाची सुरुवात करून आणि विद्यार्थ्यांना मुबलक प्रमाणात सवलती देऊन कोल्हापूर संस्थानात शिक्षण प्रसाराला चालना देणे.
२. विविध जाती- जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या राहण्या-जेवण्याची पर्याप्त व्यवस्था करून त्यांच्या शिक्षण घेण्याच्या मार्गातील अडचणी दूर करण्यासाठी कोल्हापूर शहरात विद्यार्थी वसतिगृहांची अभिनव मोहीम सुरू करणे.
३. कोल्हापूर संस्थानाबाहेरील विविध प्रकारच्या शिक्षण संस्थांना आर्थिक व इतर सहाय्य देऊन त्यांना कार्यरत करण्यास सदैव मदत करणे.

अभ्यास उद्दिष्टे :

राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

अभ्यास व्याप्ती :

राजर्षी शाहू महाराजांनी राज्यकारभार करत असताना राबविलेल्या शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात व महाराष्ट्रातच आर्थिक विकासासाठी आवश्यक मूलभूत सेवांमध्ये ज्यांचा समावेश केला तो म्हणजे शिक्षण होय या सेवेमध्ये जी कामगिरी केली आहे किंवा धोरणे आखली आहेत, त्याचा विचार आपणास पुढील विविध घटकांच्या अनुषंगाने दिसून येतो.

१. मागासवर्गीयांसाठी शिक्षणाचा प्रसार :

मागासवर्गीय आणि दलित - शोषित समाज घटकांमध्ये शिक्षण प्रसार करणे ही शाहू महाराजांनी पायाभूत महत्त्वाची मानली होती. मागासवर्गीय आणि दलित वर्गांच्या मुलांना शिक्षणाची गोडी व ओढ निर्माण व्हावी यासाठी त्यांनी मूलभूत सुधारणा प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात १९१० ते १९१३ यादरम्यान अमलात आणल्या होत्या, यामधील एक उदाहरण म्हणजे २८ मे १९१३ रोजी दरबाराने एक खास आदेश काढला की, अस्पृश्य समाजातील मुलांनी शिकावे म्हणून त्यांनी

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

भरघोस शिष्यवृत्याची तरतूद केली. प्राथमिक शिक्षकांच्या नेमणुकीची प्रचलित पद्धत बदलून बहुसंख्यांक जातीच्या शिक्षकांची योजना करण्यामागे मागासवर्गीय मुलांना शाळेविषयी जवळीक वाटावी आणि त्यांना शाळेत यावेसे वाटावे असा रास्त विचार होता.

२. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत :

२५ जुलै १९१७ रोजी राजर्षी नी मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आदेश काढला आणि ४ मार्च १९१८ रोजी करवीर मधील चिखली या गावात गणेश चतुर्थीच्या मुहूर्तावर मोफत आणि सक्तीच्या पहिल्या प्राथमिक शाळेचा शुभारंभ केला. 'गाव तेथे शाळा' असा राजर्षींचा आग्रह होता. प्राथमिक शाळा त्यांनी देवळात, धर्मशाळेत आणि चावडीत सुरू केल्या पालक वर्गाने आपल्या पाल्यांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करू नये, म्हणून त्यांनी एक हुकूम काढला शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून तीस दिवसांच्या आत ते मुलाच्या आई बापांनी आपली मुले शाळेत पाठवावीत, अशा यादी विरुद्ध कोणास अपील करावयाचे असल्यास तीस दिवसांच्या आत ते करावे, शाळेत येण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून सात दिवसांच्या आत ती मुले शाळेत आली नाहीत तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकांची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तराने मामलेदार यांना कळवावीत. यामध्ये दोषी ठरणाऱ्या पालकांना दरमहा एक रुपया दंड आकारण्यात येईल परंतु शेतीच्या कामासाठी मुलगा राहिला तर तो दंड माफ करण्यात येईल शेतकऱ्यांच्या मुलांनी सकाळी किंवा संध्याकाळी दोन तास शाळेत यावे बाकीचा वेळ शेतकामात घालवावा अशी तरतूद पाहिल्यावर शाहूंचे प्राथमिक शिक्षण विषयक धोरण किती लवचिक व वास्तववादी होते हे समजते १ जुलै १९१८ पासून सुरू होणाऱ्या सर्व शाळांची तारीखवार यादी करवीर गॅझेटमध्ये प्रकाशित झाली. मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना सरकारी पातळीवर राबवताना राजर्षी शाहू महाराजांनी खाजगी शिक्षण संस्थांच्या प्राथमिक शाळांना देखील आपल्या दरबारा मार्फत आर्थिक सहाय्य केले.

३. वसतिगृह :

कोल्हापूर शहरात विविध शैक्षणिक सोयी उपलब्ध असल्या तरी त्यांचा फायदा खेड्यातील व गोरगरीब घरातील विद्यार्थ्यांना घेता येत नव्हता, म्हणूनच त्यांनी विविध जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळी वस्तीगृहे कोल्हापर शहरात सुरू केली. त्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्यातील प्रमुख जातींच्या पुढाऱ्यांना व कार्यकर्त्यांना प्रत्यक्ष पाचारण करून त्यांना आपापल्या जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतीगृहे कोल्हापुरात स्थापन करण्यास प्रवृत्त केले. महाराजांच्या कारकिर्दीत वीस विद्यार्थी वसतीगृहे सुरू झाली. न. र. फाटक म्हणतात, जोवर जातिभेदाचा शेकडो वर्षांत पट्ट होऊन बसलेला पीळ ढिलावलेला नाही, तोवर सर्वांसाठी एकच वस्तीगृह सर्वांना मानवणार नाही, वस्ती वेगळी असली तरी शाळा व शिक्षण एकच असल्याने जसजशी शिक्षणाने बुद्धी विकसित होत जाईल तस तसे आपापसामधले द्वैत कमी कमी होत जाऊन शेवटी समाज द्वैत शून्य एकजनसी समाज उदयास येईल, अशी शाहू महाराजांची भावना होती ही वसतीगृहे शेजारी शेजारी ठेवली होती या विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात राहण्याची आवड निर्माण व्हावी यासाठी त्यांना चांगल्या प्रतीचे जेवण त्यात सूप, मटण असे. त्याचप्रमाणे नाटक प्रयोग व कुस्त्यांच्या दंगलीचेही विद्यार्थ्यांना मोफत पास पाठवण्यात येत.

४. शेतकीय व व्यावसायिक शिक्षण:

राज्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील पायाभूत शिक्षणाची व्यवस्था शाहू महाराजांनी संस्थानात सुरू केली होती, शेतकीय शिक्षणासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड अ‍ॅग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट १९१२ मध्ये स्थापन केले. शेतीच्या सुधारित पद्धतीचे ज्ञान लोकांना देऊन त्यांचा प्रसार करणे. एक प्रायोगिक संस्था या दृष्टीने केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर न देता प्रत्यक्ष प्रयोगांमधून लोकांना प्रशिक्षित करणे असे उपक्रम या संस्थेमार्फत चालवले जात असत. या संस्थेला महाराष्ट्रातील शेतकीय शिक्षणाची मगंगोत्रीफ म्हणतात. या संस्थेकडून शेतीच्या आधुनिक पद्धती, नवी उपकरणे, संशोधित बी बियाणे, रासायनिक खते, सुधारित ऊस भट्ट्या इत्यादींची माहिती दिली जात होती.

शाहू महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणाचा देखील पाया आपल्या संस्थानात घातला सन १९०३ मध्ये त्यांनी कोल्हापुरात 'ओब्रायन टेक्निकल स्कूल' ची स्थापना केली. तेथे वेगवेगळ्या उद्योगांसाठी त्यांनी शिक्षणाची व्यवस्था केली. व्यावसायिक शिक्षण सर्वांना मिळाले तरच समाजाची आर्थिक प्रगती होईल असे त्यांचे मत होते . छत्रपती राजाराम औद्योगिक मंदिर १९२० मध्ये सुरू झाल्यामुळे संस्थानातील लोकांना वेगवेगळे व्यावसायिक शिक्षण घेण्याची सुवर्णसंधी मिळाली. व्यावसायभिमुख शिक्षणासाठी कलागृह औद्योगिक स्कूलची स्थापना, दिल्ली दरबार, पाटील शाळ सत्यशोधक शाळा आणि टलाठी स्कूल ची स्थापना त्यां

Scanned with CamScanner

केल्या होत्या. अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान धातुकाम वगैरे विषयांचे ज्ञान देण्यासाठी १९१२ साली 'जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट' ची स्थापना केली तिचा संपूर्ण खर्च दरबारा कडून केला जात असे त्यांच्या कारकिर्दीत निलगिरी तेल तयार करण्याचे उद्योग, मधमाशा पाळण्याचे उद्योग व सूतगिरण्या चालू झाल्या .

५. क्रिडा व कला :

शाहू महाराजांनी राज्यकारभार हाती घेताच संस्थानामध्ये कुस्ती आणि व्यायाम यांचे महत्त्व वाढवण्यास आरंभ केला. त्यासाठी आपल्या जुन्या राजवाड्यातच 'मोतीबाग' येथे तालीम सुरू केली सन १८९५ च्या दसऱ्याच्या मुहूर्तावर या तालमीवर त्यांनी स्वहस्ते एक फलक लाविला त्यातील मजकूर असा होता पहिली शरीर -संपत्ती, दुसरी पुत्र- संपत्ती व तिसरी धन-संपत्ती असेल तोच पुण्यवान त्यांनी गावोगावी तालमी, आखाडे स्थापन केले यातून जोर, बैठका, मल्लखांब, कुस्ती, दांडपट्टा, फरोगदगा, बरची, भाला, विटा, बाणा जंबिया इत्यादीचे शिक्षण दिले जत्रा उत्सवाच्या वेळी कुस्त्यांचे खेळ भरवण्याचा शौक जनमानसात वाढीस लावला.

आपले जीवन सर्वार्थाने व सर्वांगाने सुखी व्हावे या उद्देशाने राजर्षींनी अनेक सुधारणा संस्थानात केल्या आणि त्यांचा विकास घडविला खेलकुद, शिक्षण, विविध कला यांच्या विकासासाठी दानशूर कर्णा प्रमाणे या राजाने द्रव्य निधीचा मुक्तहस्ते वापर केला. कोल्हापूर संस्थानात साहित्य संगीत कला यांचा संगम झाला होता. अनेक सिने संस्थांच्या रंगरेखा इथूनच तेजोमय झाल्या उदाहरणार्थ राजर्षी शाहू महाराज! कोल्हापूर सिनेटोन, शालिनी सिनेटोन, सरस्वती सिनेटोन, हंस पिक्चर्स, प्रभात पिक्चर्स महाराजांनी कला उपासकाला नेहमीच सक्रिय प्रोत्साहन दिले. त्यांनी तमाशा नाटक, नाट्य संस्था, नाट्यसंगीत, नट, गायक यांना प्रोत्साहन दिले. उदाहरणार्थ बालगंधर्व सरळ व स्पष्टपणे गुणवंताला ओळखून त्याचा गुणगौरव करणारे समाजात क्वचित सापडतात ते म्हणजेच राजर्षी शाहू महाराज होय.

६. स्त्रियांचे शिक्षण :

स्त्री-पुरुष दोघांनाही समाजामध्ये समान स्थान असले पाहिजे या विचारांचे शाहू महाराज होते म्हणून तर त्यांनी स्त्री शिक्षणावर आपले लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या मते स्त्री जर शिक्षित झाली तर कुटुंबाच्या स्वावलंबनामध्ये आणि मुला बाळांच्या संगोपनामध्ये हातभार लागल्याशिवाय राहणार नाही. महाराजांनी विधवा - विवाहाला प्रोत्साहन देण्यासाठीचा एक कायदा पास केला.

राज्यकारभाराची राजर्षी शाहू महाराजांनी सूत्रे हाती घेतल्यानंतर चार ते पाच वर्षातच भुदरगड या मागास भागात मुलींची शाळा काढली. मुलींनी शाळेत यावे, मुलांच्या बरोबर शिकावे म्हणून त्यांनी राजाराम महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना फी माफी दिली होती. मागासवर्गीय स्तरातील मुलींनी शिकावे म्हणून त्यांनी चांभार व ढोर मुलींसाठी वेगळी शाळा काढली. अस्पृश्य मुलींना शाळेत आणण्यासाठी एका बाईंना नोकरीवर ठेवले होते. मुलींच्या शिक्षणाकडे शिक्षकांनी अधिक आस्थेवाईकपणे लक्ष घालावे या हेतूने महाराजांनी पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येच्या प्रमाणात शिक्षकांना इनाम देण्याची तरतूद केली होती. प्रौढ स्त्रियांनीही शिकावे म्हणून विशेषतः मागासवर्गातील शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या अशा स्त्रियांच्या राहण्याजेवण्याची सोय दरबारा कडून मोफत केली गेली, हुशार आणि होतकरू मुलींसाठी शिष्यवृत्ती देण्यात येत होती. शाहू महाराजांनी घरातूनच स्त्री शिक्षणला महत्त्व व स्त्रियांना आदरणीय जीवन प्रदान केल्याचे दिसून येते, त्यांच्या सुनबाई इंदुमती राणीसाहेब यांना लग्नानंतर वर्षभरातच वैधव्य आले तेव्हा शाहूंनी त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली आणि म्हणून त्या स्वबळावर जिद्दीने व धिटाईने कलासंपन्न व प्रतिष्ठित जीवन व्यतीत करू शकल्या.

निष्कर्ष :

मानवी गुंतवणूक अशा अंगाने शिक्षणाचा विचार केल्यामुळे शिक्षणाचे स्वरूप मक्तेदारी खाजगी हितसंबंधात्मक अशी न राहता ती एक सार्वजनिक सामाजिक हिताची बाब ठरावी, असा प्रयत्न राजर्षी शाहूंनी जन्मभर केला समाजातील मागासलेपणा दूर करून विषमतेने व्यापलेले सामाजिक जीवन समतेच्या पातळीवर एकमेव आणण्याचे एकमेव साधन म्हणून राजर्षींनी शिक्षणाचा विचार केला. शेती औद्योगिक, तंत्रज्ञान विषयक आणि उदारमतवादी शिक्षणाला प्राधान्य देऊन, महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात क्रांतीची बीजे त्यांनी शिक्षण प्रसाराद्वारे पेरली आणि त्यांचे अनुकूल परिणाम महाराष्ट्रातच काय देशात पाहावयास मिळत आहेत.

संदर्भ सूची :

१. कीर धनंजय - राजर्षी शाहू छत्रपती, मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन २००८

२. पवार जयसिंगराव (संपादक) - राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, २००१

३. फाटक, न. र. शाहू महाराजांचे कर्तृत्व राशागौग्र, १९७६.

Scanned with CamScanner

ISSN No. 2394-5990

४. भोसले एस. एस. (संपा) काळ, विचार आणि कार्य, कोल्हापूर, जिल्हा परिषद १९७६ (यापुढे संदर्भ राशाकाविका१९७५.)
५. भा. ल. भोळे, छत्रपती शाहू महाराज, गंधर्व- वेद प्रकाशन २०१०.
६. Ghuge V.B Chatrapati's Shahu's Economic Policies 1894-1922 Kolhapur - zilla parishad 1975
७. Sangve , Vilas and Khane B.D eds Rajashri Shahu Chhatrapati Papers, Vol II 1894 - 1900 AD (Early -dministrative Reforms) Kolhapur Shahu Research center , Shivaji University 1983

■■■

Scanned with CamScanner

Rayat Shikshan Sanstha's

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.

An ISO9001:2015 Certified College

Department of Sociology & IQAC

organized by

ONE DAY ONLINE NATIONAL SEMINAR

On

'THOUGHTS OF SOCIAL REFORMER IN INDIA'

Sponsored By

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Certificate

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Vasundhara Dattaram Salunkhe

from SEB's SMDL college Kalamboli, Tal- Panvel Dist. Raigad.

attended as resource person/participated and presented a research paper entitled राजर्षी शाहू महाराजांच्ये शैक्षणिक धोरण

in One Day Online National Seminar On 'Thoughts of Social Reformer in India' held on 23rd February 2023

Dr. Nagorao Bhurke	Mrs. Nilofar Tamboli	Dr. Suresh Dhere
Co-ordinator	IQAC Co-Ordinator	Principal

Scanned with CamScanner

Rayat Shikshan Sanstha's

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.

An ISO9001:2015 Certified College

Department of Sociology & IQAC

organized by

ONE DAY ONLINE NATIONAL SEMINAR

On

'THOUGHTS OF SOCIAL REFORMER IN INDIA'

Sponsored By

Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

•••• Certificate ••••

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Vasundhara Dattaram Salunkhe from SES's SMDL college Kalamboli, Tal - Panvel Dist. Raigad attended as resource person/participated and presented a research paper entitled राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण in One Day Online National Seminar On 'Thoughts of Social Reformer in India' held on 23rd February 2023

Dr. Nagorao Bhurke
Co-ordinator

Mrs. Nilofar Tamboli
IQAC Co-Ordinator

Dr. Suresh Dhere
Principal

Scanned with CamScanner

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X Issue - II May - October - 2022

ENGLISH / MARATHI / HINDI

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.495
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - X, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2022
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.495 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	इनोव्हेशन : एक नवीन युगाचा मंत्र **डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे**	१-६
२	शेतमालाचे विपणन **प्रा. डॉ. प्रविण कुलकर्णी**	७-१०
३	महाविद्यालयीन ग्रंथालय व डिजिटायझेशन **श्रीमती दिपा पाटील**	११-१४
४	जागतिक तापमान वाढ आणि भारतीय शेती **डॉ. करमसिंग राजपूत**	१५-१९
५	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार **प्रा. लोमेश ज्ञा. बावनकुळे**	२०-२५
६	भारतीय स्वातंत्र चळवळीची सुरूवात १८५७ चा उठाव **डॉ. प्रशांत कृष्णराव पाठक** **प्रा. प्रमोद के पाठक**	२६-३०
७	पारधी समुदायासाठी शासनाद्वारा चालवल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची जागरुकता आणि समाज कार्य हस्तक्षेप **श्री रविन्द्र अर्जुन पवार**	३१-३७
८	ठाकुरदास बंग यांचे १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य **प्रा. डॉ. सिद्धराम किशनराव मुंडे**	३८-४३
९	मानवाधिकार आणि भारतीय महिलांची स्थिती **प्रा. सुरेश जे. भालेराव**	४४-४७
१०	युक्रेन-रशिया युद्ध आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन **प्रा. डॉ. ताराचंद माधव सावसाकडे**	४८-५५
११	शहरी असंघटित कामगारांच्या दैनंदिन जीवनावर कोरोना आणि लॉकडाऊनचा प्रभाव आणि समस्यांचे निराकरण **श्री. विजय बळीराम गावंडे**	५६-६१

VOLUME - X, ISSUE - II - MAY - OCTOBER - 2022
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.495 (www.sjifactor.com) CC-18

३. महाविद्यालयीन ग्रंथालय व डिजिटायझेशन

श्रीमती दिपा पाटील
सु.ए.सो., एस.एम.डी.एल. कॉलेज, कळंबोली, नवी मुंबई.

सारांश

शैक्षणिक क्षेत्र हे समाजाचा अविभाज्य घटक आहे, 21 व्या शतकात या क्षेत्रामध्ये संशोधनास अधीक महत्व प्राप्त झाले आहे. विविध संशोधन प्रकल्पे, चर्चासत्रे, कार्यशाळा यामधून संशोधन करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली आहे. या कार्याकरीता संशोधन साहित्याचा तसेच माहितीचा पुरवठा करणे हे महत्वाचे कार्य ग्रंथपाल करीत असतो. माहिती तंत्रज्ञान तसेच डिजिटायझेशन यातील क्रांतीकारी शोधांमुळे वाचकांना विविध विषयावरील माहिती डिजिटल स्वरुपात कमीत कमी वेळेमध्ये वाचकांच्या मागणीनुसार वितरीत करणे तसेच माहितीचे व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने करणे सुलभ झाले. ग्रंथालयाचे डिजिटायझेशन केलेले असल्यास वाचक आणि संशोधकांना हवी असलेली माहिती सहज प्राप्त होते. प्रस्तुत लेखात डिजिटल ग्रंथालयाची गरज, संकल्पना, उद्दिष्टे, वैशिष्टये, फायदे तसेच माहितीच्या डिजिटल स्वरुपातील स्त्रोतांचे फायदे इत्यादींचा उहापोह केलेला आहे.

शोधसंज्ञा : डिजिटल ग्रंथालय, डिजिटायझेशन, माहिती तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना

21 वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. माहिती तंत्रज्ञान व डिजिटायझेशन तंत्रज्ञान यामधील झालेल्या प्रगतीमुळे ग्रंथालयाच्या स्वरुपातही मोठया प्रमाणात बदल होत गेले. पारंपारिक, संगणकीकृत, इलेक्ट्रानिक, डिजिटल आणि व्हर्च्युअल ग्रंथालये असा बदलाचा प्रवास दिसून येत आहे. ग्रंथालयातील पारंपारिक क्रियांमध्ये डिजिटायझेशन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यास या क्रियांमध्ये सुसूत्रता तर येतेच पण कामाला गती देखील मिळते. यामुळे मुद्रित स्वरुपातील ग्रंथासोबतच नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन इलेक्ट्रानिक स्वरुपातील माहिती स्त्रोतांचा वापर होऊ लागला व अशाप्रकारे डिजिटल ग्रंथालयाची संकल्पना आकारास येऊ लागली. डिजिटल ग्रंथालयाचा मुख्य उद्देश डिजिटल स्वरुपात असलेली माहिती त्वरित किंवा सुगमतेने प्राप्त करणे हा आहे. पारंपारिक प्रलेखांच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ होत असल्यामुळे प्रलेखांचा संग्रह डिजिटल स्वरुपात करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. वाढीस लागलेल्या संशोधन प्रवृत्तीच्या दृष्टीकोनातून दर्जेदार माहिती विशिष्ट प्रकारे टिकवून संशोधकांना तसेच वाचकांना वेळेत पुरविणे यासाठी महाविदयालयीन ग्रंथालयाचे डिजिटायझेशन करणे हे महत्वाचे आहे. यामुळे संस्थागत संशोधन तसेच वाचकांना हवी असणारी नेमकी माहिती या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करुन त्वरीत पुरविणे तसेच वाचक आणि ग्रंथालय सेवकांचा वेळ वाचविण्यास मदत होत आहे.

डिजिटल ग्रंथालय व्याख्या

१. आर्मसच्या मते:- "डिजिटल ग्रंथालयाच्या ठिकाणी साहित्यसंग्रह व डिजिटल स्वरुपात साठविलेला असतो. व इंटरनेट तंत्रज्ञानाच्या आधारे तो वापरता येतो, असे ग्रंथालय वापरण्यासाठी संग्रह व माहिती सेवांचे व्यवस्थापन केलेले असते".

२. टेरेन्स स्मिथ मते: - "शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार केलेले व डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करुन त्यांची व्यवस्थित मांडणी करुन ते वापरण्यासाठी विविध पद्धतीचे व विविध अंगानी वापरण्याजोग्या मार्गासहित उपलब्ध डिजिटल साहित्यसंग्रह".

३. डिजिटल लायब्ररी फेडरेशन अमेरीका: - "डिजिटल ग्रंथालयाचा संग्रह केवळ त्याच्या तालिकेपुरता मर्यादित नाही. ज्यामध्ये छापील स्वरुपात कधी उपलब्ध झाले नसतील अशा डिजिटल स्वरुपातील साहित्य प्रकारही समाविष्ठ असतील".

डिजिटल ग्रंथालय व इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय हया संकल्पना बऱ्याचदा एकाच अर्थाने वापरल्या जातात. ज्याप्रमाणे प्रत्येक ग्रंथालय जसे ग्रंथांचा संग्रह दर्शविते. त्याप्रमाणे डिजिटल ग्रंथालय हे डिजिटल साहित्याचा संग्रह असे म्हणता येईल.

माहिती साधनांच्या डिजिटायझेशनची महाविदयालयीन ग्रंथालयात गरज

ग्रंथालयात ऐतिहासिक महत्व असणारी अनेक ज्ञान स्त्रोत असतात त्यांना मुख्यत: संशोधनात्मक महत्व असते. अशी साधने ही दुर्मिळ आणि अत्यल्प स्वरुपात असल्याने ती संशोधकांना मुक्त स्वरुपात वापरता येत नाहीत व ग्रंथालयाबाहेरही ती देता येत नाहीत. अशा साधनांचा कागद ठिसूळ असल्याने त्यांची प्रतिलिपीही करता येत नाही पण अशा साधनांचा वापर वाढविण्यासाठी आणि मूळ प्रतिचे आहे त्या स्वरुपात जतन करण्यासाठी अशा साधनांचे डिजिटायझेशन करणे हा योग्य व उपयुक्त मार्ग होय. अशा साधनांमध्ये फोटोग्राफ, नकाशे, चित्रे, छायाचित्रे, महाविद्यालयातीन ग्रंथालयातील या प्रकारचे विशिष्ट वाचन साहित्य डिजिटाइझ करणे आणि वाचकांसाठी सुरक्षित करणे आवश्यक झाले आहे. तसेच आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मोठया प्रमाणावर माहिती छापील स्वरुपात प्रकाशित होत आहे, एक प्रकारे माहितीचा स्फोट होत आहे. या माहितीचे जतन व पूर्णप्राप्तीसाठी माहिती संग्रहाचे डिजीटायझेशन करणे हे आवश्यक कार्य झाले आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टे

१. वाचन साहित्य आणि नेटवर्कचा सामुहिक वापर
२. आधुनिक आणि उत्कृष्ट सेवा पुरविणे.
३. टेलिकम्युनिकेशन द्वारे डिजिटल स्वरुपात माहिती साठवणे व तिचा वापर करणे.
४. वैयक्तिक माहिती पुरविणे.
५. माहितीचे संवर्धन व संरक्षण करणे.

डिजिटल ग्रंथालयाची वैशिष्टये

१. पारंपारिक ग्रंथालयापेक्षा या ग्रंथालयातील सेवा अचूक स्पष्ट व प्रभावी असतात.
२. दूर्मिळ ग्रंथ प्रत्यक्ष वाचायला मिळतात.
३. माहिती वाचकांपर्यंत वैयक्तिकरित्या थेट मिळते.
४. डिजिटल माहितीच्या संपादनात माहितीची भर घालता येते तसेच नको असलेली माहिती काढून टाकता येते. यासाठी लागणारा वेळ व मनुष्यबळ तांत्रिक साधनांमुळे वाचतो.
५. डिजिटल ग्रंथालयातील माहिती मिळविण्यासाठी संगणक, इंटरनेट तसेच मोडेम या गोष्टी आवश्यक आहेत.
६. डिजिटल ग्रंथालयातील माहिती वाचकाला स्वतःच शोधावी लागते.
७. एकाच वेळी एकाच साहित्याचा अनेक वाचक उपयोग करु शकतात.

डिजिटल ग्रंथालयांपासून होणारे फायदे

डिजिटल ग्रंथालयांपासून मुख्य फायदे पुढीलप्रमाणे

१. डिजिटल ग्रंथालय तालिकेचे अवलोकन करणे, इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात ग्रंथ प्राप्त करणे किंवा उसनवारीने मिळविणे, आपल्याजवळ संग्रहित करणे, वगैरे प्रक्रिया सहजगत्या शक्य होतात.
२. इंटरनेट व वेब ब्राऊझरचा उपयोग करुन डिजिटल ग्रंथालय केव्हाही व कोठेही उपलब्ध होऊ शकते. म्हणजेच वर्षातील 365 अहोरात्र म्हणजे 24 तास उघडे असते.
३. डिजिटल स्वरुपातील प्रलेखांची एकच प्रत अनेक उपभोक्तांना वापरता येते.
४. डिजिटल ग्रंथालयातील प्रलेखांचे चिरकालीन जतन तर करता येतेच पण त्यांच्या अनेक प्रती देखील काढता येतात.
५. डिजिटल ग्रंथालयाला जागा कमी लागते, संघटन करण्यासाठी मनुष्यबळ देखील कमी लागते व खर्चात बचत होते.

माहितीच्या डिजिटल स्वरुपातील स्त्रोतांचे फायदे

डिजिटल स्त्रोतांचे फायदे पुढीलप्रमाणे

- डिजिटल स्वरुपात रुपांतरीत केलेली माहिती जगात कोणालाही आणि केव्हाही नगण्य खर्चात व अल्पावधीत उपलब्ध होतेच, पण मूळ स्त्रोत अमर्यादित उपयोगानंतर देखील जसाच्या तसा कायम राहतो.
- डिजिटल स्वरुपातील माहितीच्या स्त्रोतांमध्ये महत्तम नेटवर्किंग क्षमता उपलब्ध असते.
- डिजिटल स्त्रोतांतील माहितीचे सादरीकरण अपेक्षित वेळेमध्ये, वेगाने व सहजगत्या करता येते.
- इलेक्ट्रानिक स्त्रोत एकाच वेळी विविध उपयोक्त्यांना सुगमतेने अभिगमनीय असतात.
- माहिती तात्काळ अभिगमनीय करता येते.

- सर्व उपभोक्ते एकाच वेळी लाभार्थी होऊन वितरित अध्ययन वातावरण निर्मितीचा विकास होतो.
- माहितीचे स्थानांतर वेगाने व बिनचूक शक्य होते.
- व्यवसाय निवड नियोजन संबंधित माहिती डिजिटल स्वरुपातील माहितीच्या स्त्रोतांच्या सहाय्याने मिळू शकते.

निष्कर्ष

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या जगामध्ये डिजीटल ग्रंथालयाच्या निर्मितीमुळे एक प्रकारची क्रांती झाली आहे. माहितीचे आदान प्रदान मर्यादेकडून व्यापकतेकडे होत आहे. माहितीची उपलब्धता वाचकांना संशोधकांना दर्जात्मक पद्धतीने करण्यासाठी डिजिटायझेशन ही सध्याच्या काळाची गरज आहे. तसेच ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यावसायिका पुढे या प्रगत तंत्रज्ञानाशी जूळवून घेण्यासाठी माहिती प्रसारण, टेलिकम्युनिकेशन आणि नेटवर्कींग तसेच डिजिटायझेशन तंत्रज्ञान इ. चे व्यापक प्रगतज्ञान आत्मसात करण्याची गरज आहे त्यामुळे ग्रंथालयातील विशिष्ट साहित्य डिजिटाइज करणे आणि ते वाचकांसाठी सुरक्षित करणे शक्य होईल व पुढे येणाऱ्या पिढीला त्याचा लाभ होईल. 21 व्या शतकाला डिजिटल ग्रंथालय तंत्रज्ञान हे एक वरदान आहे असे म्हणता येईल. डिजिटल ग्रंथालयामुळे पारंपारिक ग्रंथालय क्षेत्रात नवसंजिवनी निर्माण झाली आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालये हे नविन तंत्रज्ञान आत्मसात करीत असल्यामुळे ग्रंथालयातील माहिती स्त्रोत आधुनिक तंत्रज्ञानाने समृद्ध झाला असून वाचकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवेमध्ये निश्चितच वाढ झालेली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कुमार, पी. एस. जी. (1987) कॉम्पुटरायझेशन ऑफ इंडीयन लायब्ररीज, बी. आर. पब्लिशींग, नवी दिल्ली.
२. नरगुंदे रेवती (2002) ग्रंथालय आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
३. पाटील एस. बी. (2008) डिजिटल लायब्ररी एक नवे क्षितिज, ज्ञानगंगोत्री.
४. भट, श. गो. (2008) इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने, पिंपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
५. हिरवडे, मंगला अ. (2009) डिजीटल ग्रंथालय, माहिती युग.
६. फडके द. ना. (2010) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण. युनिवर्सल प्रकाशन, पुणे.
७. पझारे, अ. ये., शिल्पा. वि. (2011) डिजिटल ग्रंथालय, नविन स्वरुपातील माहिती स्त्रोत.

ISBN-978-93-95494-00-7

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Editor

Published By

Aadhar International Publications
Amaravati

ISBN-978-93-95494-00-7

12	स्वराज्य निर्मितीचे नेतृत्व करणाऱ्या राजमाता जिजाबाई भोसले यांच्या जन्म तिथीची सत्यता **रविंद्र शंकरराव फटींग**	79
13	सर्वसमावेशक शिक्षण डॉ. एकनाथ द. वाजगे	86
14	साठोत्तरी दलित साहित्य प्रवाह प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	97
15	योग्य शेती विपणन पद्धतीतुन भारताचा आर्थिक विकास प्रा. डॉ. साहेबराव दौलत निकम	107
16	अंगणवाडी केंद्र :— बाल्यावस्था देखभाल व विकास डॉ. राजू के. माटे	133
17	नाझीवादाचे मानसशास्त्र कु. युगंधरा य. शिवणकर	140
18	WTO and India– WTO Agreement on Indian Agriculture **Dr. Santosh Premdas Rathod**	147
19	Cultural Hegemony in Ben Okri's Songs of Enchantment **Dr. D. R. Khanderao**	154
20	A Study of Automation and Networking of College Libraries Affiliated to Mumbai University **Mrs. Deepa D. Patil**	159
21	Role Of Finance In Growth And Development **Narendra D. Najardhane**	169
22	हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श प्रा.डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	173
23	शेतकरी आत्महत्या आणि राजकारण प्रा.गांगुर्डे रामदास भीमा	177

ISBN-978-93-95494-00-7

A Study of Automation and Networking of College Libraries Affiliated to Mumbai University

Mrs. Deepa D. Patil
Librarian S.E.S.'s Shikshan Maharshi Dadasaheb Limaye ACS College
Kalamboli, Navi Mumbai- 410218 ,ddpatil2310@gmail.com

Abstract

The advancement of information and communication technology has brought a lot of challenges in academic libraries. ICT tools have changed the way of libraries function. Library automation is one of the parts of new technology.This article discusses the present status of automation and networking in college libraries affiliated to Mumbai University. The survey findings cover various aspects such as library automation, networking, quality use of internet facilityincluded a few suggestions.

Key Words: Library automation,Networking, Library Services, Information Services.

Introduction

Education plays a key role for the development of any society and colleges are the most important institution of society for the creation, preservation and dissemination of knowledge. A college library is a repository of culture, knowledge and wisdom, without the library, organization would neither function properly not meet its purposes. College library plays an important role in providing overall library and information services to the users. In this era of ICT libraries are automated with the use of library software's. The basic purpose behind automation is easy fast and accurate availability of data, information and recourses that are in the library. Automation of libraries services is important for efficient and effective working of academic college libraries. Library automation provides wider horizons for the proper handling, organization, retrieval and dissemination of library services more scientific, systemic and effective. The rise in the cost of publications, lack of adequate manpower to organize the same and the location of libraries at distant and remote places have necessitated the need for networking. The networking of libraries then is one way of achieving maximum results with minimum input. This study covers various aspects such as library automation, library software,

computerization, library networking, various library services and technologies, OPAC, Web OPAC, e-resources, web based services and the uses of e resources and library automation and networking facility provided by the academic libraries to improve overall library functions.

Library Automation

Library automation is very important in any academic libraries. Academic libraries playing a vital role in providing quality based services to the students, professors and researchers with using technology. Automation is a process of using the machineries for easily working and saving the human power and time. The main purpose of library automation is to free the librarians and library staff and to allow them to contribute more meaningfully to spread of knowledge and Information.

Library Networking

The rise in the cost of publications, lack of adequate manpower to organize the same and the location of libraries at distant and remote places have necessitated the need for networking. The networking of libraries then is one way of achieving maximum results with minimum input.The term 'Network' is used in the present times in place of 'Resource Sharing'.The National Commission on Libraries and Information Science (NCLIS) in its National Programme Document (1975) defines a network as: "two or more libraries and/or other organizations engaged in a common pattern of information exchange, through communications, for some functional purpose.

Objectives of the Study

- To assess the status of library automation and networking in the academic college libraries affiliated to Mumbai University.
- To reduce the repetition in the technical process of housekeeping operation.
- To study the quality use of Internet by the users for research.
- To share the resources through library networking.
- To assess the status of N-List and other networking programme in college libraries.

Research Methodology Scope and Limitations of the Study

The study is basically an analytical one,for this purpose, primary data were collected through questionnaires and the empirical data collected through personal visits.A survey was conducted in order to

determine the existing position of automation and networking in selected arts commerce and science college libraries located in the Raigad District.

Review of Literature

Singh, (1975) in "Automation in Libraries" explains concepts use and impact of automation on libraries. It also describes the state of automation in number of libraries and information centres in several countries and serves as an introduction to subject of automation and application as viewed from working of modern library.

Riaz, Muhammad, (1992) in" Library Automation" define history of computer, basics of hardware and software, input -output concepts and devices, it describes the offline and online methods of computer applications in six areas of library work: circulation, cataloguing, reference service, acquisition, serials control, and information retrieval.

Rao, Abhiram & Muralidhar D., (1997) in their paper "Networking Solution for Academic Libraries: Experience of Andhra University Library" defines concepts of local area network and wide area network and networking options. It desires to share the database of Andhra University Library with databases of other libraries.

Kumar, (2007) in Ph.D. thesis "Status of Medical College Libraries in Karnataka and Maharashtra: A Comparative Study" In this research work highlights the development of medical college libraries, Resources of digital information, also includes the Indian medical council act, 1956, Information, education and communication, Health research and type of course.

Mishra, Kumar V., (2016)"Basics of Library Automation, Koha Library Management Software and Data Migration: Challenges with Case Studies" focuses on the basics of library automation, Koha library management system, and data migration.

Analysis, Interpretation and Presentation of Data

Out of the total population, 20 Arts, Commerce and Science colleges affiliated with Mumbai University in Raigad District have been selected for the study. Responses are received from 80% of the total number distributed. Observations are analyzed, interpreted and presented through tables, graphs and bar charts.The findings are also considered as important guidelines to draw the conclusions.

ISBN-978-93-95494-00-7

Table 1: Status of library automation and networking

Sr.No	Questions	Response Yes (%)	Response No (%)
1.	Library Automated	14 (87.5%)	2 (12.5%)
2.	Library Software	14 (87.5%)	2 (12.5%)
3.	Computerisation	14 (87.5%)	2 (12.5%)
4.	Web OPAC	10 (62.5%)	6 (37.5%)
5.	Computer Facility	14 (87.5%)	2 (12.5%)
6.	Barcode Technology	12 (75%)	4 (25%)
7	RFID Technology	0	16 (100%)
8	Campus Wide data Comm. Network Communication model	13(81.25%)	3 (18.75%)
9	E- Resources	13(81.25%)	3 (18.75%)
10.	Web Based Services	9(56.25%)	7(43.75%)
11	Virtual Reference Service	2 (12.5%)	14 (87.5%)
12	Web Portal	9(56.25%)	7(43.75%)

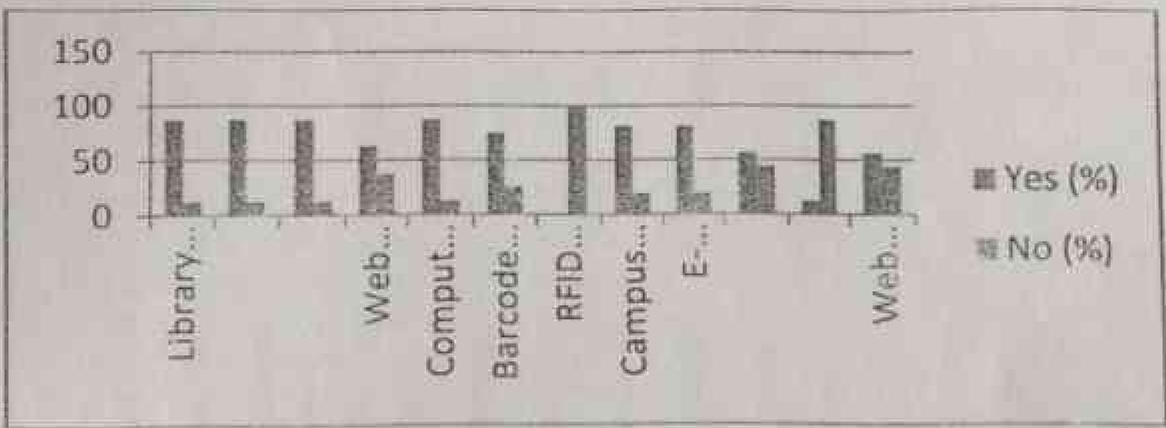

Study shows that 87.5% libraries are automated with library software and from these libraries found 56.25% libraries are fully and 43.75% libraries are partially Computerized. 62.5% libraries provided Web OPAC facilities to the users. 12 (75%) College libraries implemented barcode technology in their libraries.All this college

ISBN-978-93-95494-00-7

librarydoesn't have RFID technology.81.25% College libraries have campus wide data communication network and provide e-resources to users.56.25% libraries provide web portal and web base services to users.Only 12.5% College libraries provided virtual reference service.Most of the academic libraries are computerized with various software's, and provide networking facilities to their users.

Table 2: Reduce the repetition in the technical process

Sr.No	Questions	Response Yes (%)	Response No (%)
1.	Fully Computerize section	14(87.5%)	2(12.5%)
2.	Training Programmes	14(87.5%)	2(12.5%)
3	Modules in software	14(87.5%)	2(12.5%)
4	Web OPAC	10(62.5%)	6(37.5%)
5.	Technical Staff	10(62.5%)	6(37.5%)
6.	Library services enhanced	14(87.5%)	2(12.5%)
7.	Report generated by Software	14(87.5%)	2(12.5%)
8.	Circulation by using Software	14(87.5%)	2(12.5%)
9.	Reprography	12(75%)	4(25%)
10.	Library Service CAS/SDI Document Delivery.	10(62.5%)	6(37.5%)

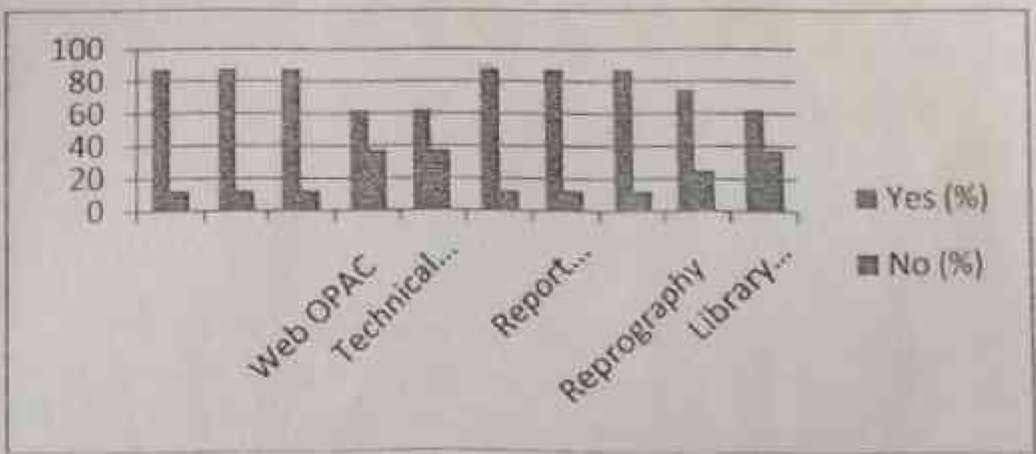

Responses shows that 87.5% college libraries used various library software to enhance library services and reduce the housekeeping operation such as fully Computerization section, Training program, Library services enhance, Report generated by using software, Circulation by using software. 62.5% libraries have Web OPAC, technical staff and provide library services such as CAS, SDI, Document Delivery Service, Bibliographic services.75% libraries provide reprography facility to their users.Most of the college libraries used library software and other services to reduce the repetition in technical process of housekeeping operation.

Table 3: The Quality Use of Internet by Users for Research

Sr. No.	Services used by users in library	Yes (%)	No(%)
1	e-Book	12 (75 %)	4 (25%)
2	e- Journals	8 (50%)	8 (50%)
3	e-Theses	4 (25%)	12 (75%)
4	N-list	11 (68.75%)	5 (31.25%)
5	DELNET	1 (6.25%)	15(93.75%)
6	E-mail	14 (87.5%)	2 (12.5%)
7	Internet Surfing	14 (87.5%)	2 (12.5%)
8	OPAC	10 (62.05%)	6 (37.05 %)
9	Library Portal	9 (56.25%)	7 (43.75%)

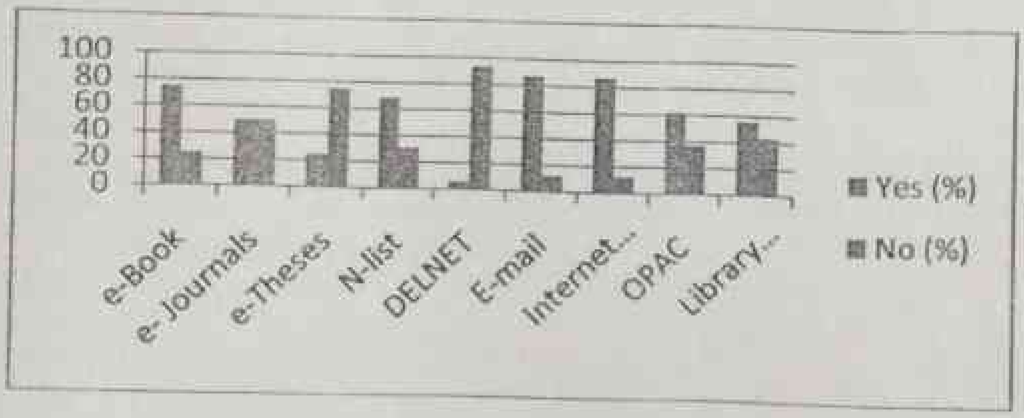

Study shows that most of the library users use internet for following services like e-mail, access of e-book, e-Journal, N-List, OPAC for their research.Most of college library users use internet base services for their research and study.

ISBN-978-93-95494-00-7

Table 4: The resources through library networking

Sr. No.	Share resources through library networking	Yes(%)	No(%)
1	e-Book	12 (75 %)	4 (25%)
2	e- Journals	8 (50%)	8 (50%)
3	e-Theses	4 (25%)	12 (75%)
4	N-list	11 (68.75%)	5(31.25%)
5	Free e- resources (DOAJ)	12 (75 %)	4 (25%)

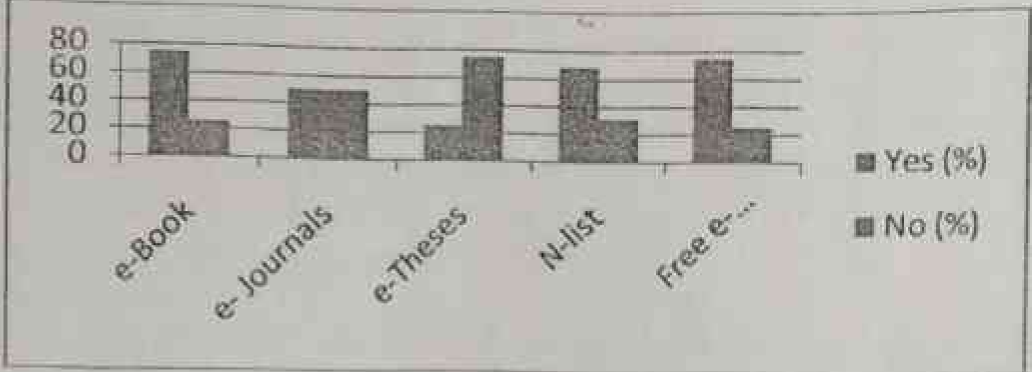

Responses shows that most of the libraries are share e-resources through library networking Like e-Book, e- Journals, e-Theses, N-list, Free e- resources but only 25% libraries share e-theses through library networking.It is needed to arrange training programme for library users to how to access e resources and aware them about e-resources and their benefits.

Table 5: The Status of N-List and other Networking Program

S. N.	Status of n-list & other networking program	Yes(%)	No(%)
1	N-list	11 (68.75%)	5 (31.25%)
2	DELNET	1 (6.25%)	15(93.75%)
3	Free e- resources (DOAJ)	12 (75 %)	4 (25%)
4	Consortia of home institute	2(12.5%)	14(87.5%)

5	LAN	12 (75 %)	4 (25%)

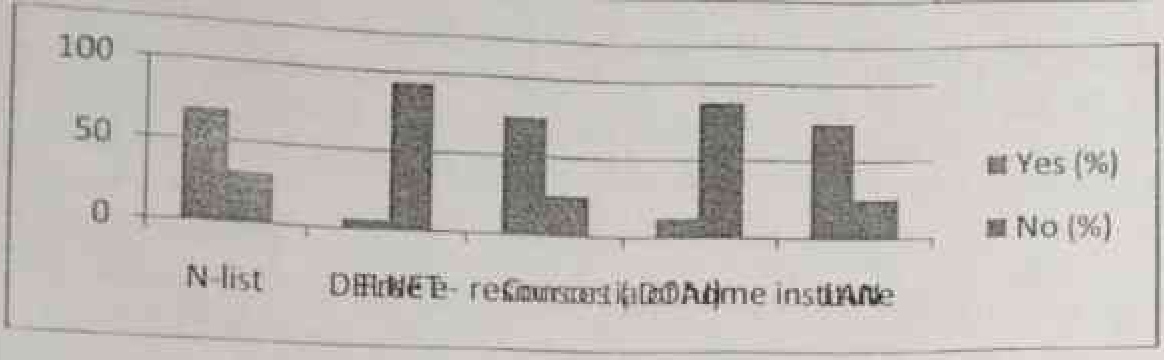

As per the survey68.75% libraries provide N-List to their users. 6.25% library provide DELNET. 75% libraries provide free e-resources to their users. 12.5% libraries have their own institutional consortia.Most of the college libraries connected with other department with LAN.Most of the libraries use N-List and Networking program to provide quality services and remote access to their users.

Conclusion

The study shows that most of the academic libraries are computerized with various software's, and provide networking facilities to their users. Most of college library users use internet base services for their research and study. It is needed to arrange training programme for library users to how to access e resources and aware them about e-resources and their benefits.Most of the libraries use N-List and Networking program to provide quality services and remote access to their users.

Suggestion's

- Internet connection with maximum speeds and the maximum number of computers arenecessary to provide to the libraries. So that students, teachers, researchers, and other members can access the resources. The college libraries which have initiated LAN connectivity in their institution should also provide other services over the LAN like CAS, SDI, and alert services.
- The librarians should design a web page which will provide web base services and provide information about e-services, databases, e- resources etc. performed by it, which will enable in resource sharing program. Virtual reference servicesare provided to users for remote access so that user can access e- services anywhere and anytime 24/7.

- DELNET is a very good solution for those libraries who have less collection of books and journals so it is suggested that many libraries can take membership of DELNET.
- College management must provide sufficient and IT trained manpower for library automation and networking. The main barrier faced by the libraries is the lack of I.T. qualified staff. To overcome this barrier, the library staff should participate in trainings and workshops organized from time to time.

REFERENCES

1. Aswal, R.S. (2006) Library Automation for 21st Century, New Delhi: Ess Ess Publications
2. Malik, A. (2013) "Digitalization and Automation in University Libraries" IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS) Volume 8, Issue 1 (Jan. - Feb. 2013), PP 60-64
3. Mishra, V. K., (2016) Basics of Library Automation, Koha Library Management Software and Data Migration: Challenges with Case Studies, New Delhi: Ess Ess Publication.
4. Murthy, S.S. (1996) "Library Networks in India - An Overview" DESIDOC Buletin in of Information Technology, Vol. 16, No.2, pp 3-9.
5. Patil, V. (2013) "Library Automation and Networking: Need and Importance of Maharashtra Public Libraries" Journal of Advances in Library and Information Science, Vol.2, No.3. 2013, pp-152-156
6. Riaz, M., (1992). Library Automation, New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors. pp 3-7.
7. Kumar M. V. (2007) Status of medical college libraries in Karnataka and Maharashtra A comparative study. Available:https://shodhganga.inflibnet.ac.in/
8. Bansode S. Y. (2008), A survey of Library Automation in College Libraries in Goa State, India, Library Philosophy and Practice.
9. Sekar, P, Majeed, A. K. C. (2015) "Library Automation in Engineering College Libraries Affiliated to Anna University in Thanjavur and Thirvarur Districts: A Study" International Journal of Digital Library Services, Vol .5, Issue 2, pp55-59.
10. Sharma, A. K. (2014)"The Impact of ICTin Library Automation in The Selected Libraries of Dehradun: A Case Study". Library Philosophy and Practice (e-journal). 1180.
11. Singh, S.P., (1975). Automation in Libraries. Delhi: Metropolitan Book Company. Pp 87-88.

12.Busha, C., Harter S. (1980). Research Methods in Librarianship: Techniques and Interpretations. New York, Academic Press.
13.Gupta, S.(2010). Research Methodology and Statistical Techniques, New Delhi, Deep and Deep Publications. pp 83-87.

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.3 Issue-8 Nov-Dec- 2022

International journal of advance and applied research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-3 *Issue-8*

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.3 Issue-8 Nov-Dec-2022

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Protein Alteration in Clarias batrachus exposed to Aqueous Fruit Extract of Kigelia pinnata Lavate K. U. Nandurkar H.P., Tikate. A. B.	1-3
2	Gender and Feministic notions in the works of Jeanette Winterson Pouria Mallahi	4-7
3	India-Usa: Post Cold War Era New Beginning Mr.Tapan kumar Mahata	8-12
4	The Effect Of Meditation On Physiological Parameter Amol V. Tisge	13-14
5	Utilization of National Education Policy 2020 Mr. Pramod Mohan Kale	15-19
6	A Conceptual Study Of Servqual Model For Measuring Service Quality Miss. Vrushali Shrenik Shah , Dr. Sunil Subhash Patil	20-22
7	A case study on the effect of Open Air Market on retail sales of product in Navsari District. Sohel Kaizarbhai Mechanic	23-27
8	Mental Health Of Hiv/Aids Patients Rajesh	28-32
9	Parent To Teacher Communication At Schools In Mokokchung District Of Nagaland Sungjemmenla , Prof. Fr. Sunny Joseph	33-37
10	Suicides Crisis in Indian farmers: Responsible Factors and Possible Remedies Dr Dilip Pipara	38-42
11	The Amount of Air Pollution in Delhi and Its Effects on Health Dr. Achole Pandurang Bapurao	43-45
12	Impact Of Online Classes On 10th Standard State Syllabus Students Ms. Shubhashri Gopalkrishna Kamalapur	46-52
13	Analyzing The Impact Of Covid-19 On Information Technology And Its Applications With Healthcare Management Practices Mr. Mahesh Gaikwad, Dr. Avinash Ganbote	53-63
14	Impact of Digital Economy in Rural India Dr.Shivalingamma	64-68
15	India's Population Growth as a Problem: A Geographical Analysis Mr. K. S. Gaikwad	69-72
16	A Study of Indian Ecology through Select Contemporary Works of Eco Fiction Dr. Ishrat Ali Lalljee	73-77
17	A comparative study on the financial analysis of the co operative banks of Bardoli Taluka in Surat District Dr. Daneshwar R Pandey	78-82
18	Mahatma Gandhi and Democratic State Dr. Rajendra D. Shinde	83-85
19	'Modern Implication And Devlopment In Humantites: An Overview' Nagesh Sambhaji Gaikwad	86-88
20	Effective Leadership And Its Impact On Corporate Governance Dr. Kiran Soni ,Ruchi Sharma	89-96
21	Impact of Reverse Migration on Labours in India during COVID-19 Dr. Jiwan Devi , Deep Kumar	97-105
22	The Effect of Fragile Values on Native Society in Chinua Achebe's Novel-Things Fall Apart Tarique Anwer	106-111
23	Shakespeare's Peerless Craftsmanship In Characterisation Dr. Debashis Mandal	112-116
24	Nature And Man In The Epic Of Nature, The Mahabharata Dr. Sumita Mandal	117-121
25	Growth, Sustainability and Inclusiveness: An Interconnectedness Dr. Ambili Madhu Thampi	122-127
26	A Paper on Study about Awareness of RERA Act with Reference MAHARera in Thane City Dr. Balaji V.Dakore , Sujata Gada	128-134
27	Road Transport in Maharashtra Dr.Priti Prasad Mahajan	135-137

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.3 No.8
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
Nov – Dec 2022

Road Transport in Maharashtra

Dr.Priti Prasad Mahajan
Head of Geography Dept., S.M.D.L.A.C & S College, Kalamboli
Corresponding Author- Dr.Priti Prasad Mahajan
Email- vilasini.thigale@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7512411

Abstract

Maharashtra has a vast network of roadways, including major district roads, smaller district roads, village roads, and state and federal highways. Roads are the most common means of transportation, used by more than 80% of passengers and 60% of freight. All national highways in India are under the jurisdiction of the Ministry of Road Transport and Highways (MORTH). It has given the National Highway Authority of India development and management of important national highway portions, and the remaining to the All state highways and district roads are developed and maintained by the Maharashtra Public Works Department (MPWD). The Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY), the Prime Minister's rural road programme, is managed and developed by the Maharashtra Rural Road Development Association, a division of the Rural Development and Panchayat Raj Department. Other rural and village roads are managed by district and local governments.

Key Word :- Road, National Highways, Major State Highways, State Highways, Major District roadways, Rural road ways

Introduction

In every region roads perform an essential function. They make it possible for vehicles and people to travel through a variety of terrains without encountering any difficulties. Imagine what it would be like to travel somewhere without a road and on uncultivated ground.

Road transportation is a category of transportation that uses roadways. Transportation on roadways can be loosely divided into two categories: people and goods. The two businesses are often kept apart by licencing requirements and safety rules. Bike, car, bus, truck, or an animal like a horse or ox can all go along roadways. Roman, Persian, Aztec, and other early empires all established standard road networks, which can be seen as an attribute of empires. While trucking companies may move cargo, public transportation can convey people. Modern roadways frequently have clearly marked lanes and signage. There are many different types of roadways, from two-lane neighbourhood streets with at-grade junctions to controlled-access motorways.

Objective :-

1. To study road transport in Maharashtra.
2. To review Government policies relating road transport.

Methodology

Primary data

The primary data was collected by observation of different types of road in Maharshtra.

Secondary data

The secondary data in collected by internet, News papers, Govt.reports and Books.

Geographical location of Maharashtra

A state in India's western seaboard is called Maharashtra. It is bordered by the states of Gujarat, Dadra and Nagar Haveli, and Madhya Pradesh in the north, Goa and Karnataka in the south, Andhra Pradesh in the southeast, Chhattisgarh in the east, and the Arabian Sea in the west. Maharashtra with a total area of 307,713 km² (118,809 sq mi), is the third-largest state by area in terms of land area and constitutes 9.36 per cent of India's total geographical area. The State lies between 15°35' N to 22°02' N latitude and 72°36' E to 80°54' E longitude. It occupies the western and central part of the country

and has a coastline stretching 840 kilometres along the Arabian Sea

Road Transport in Maharashtra

road system. There are approximately 303,350 km of roads in Maharashtra, including 34 national highways (12,275 km) that connect to six bordering states. Based on the length of all state highways, the Maharashtra possessed India's longest road network as of 2016 (22.14%). The current road

a summary of the Maharashtra network in Table 1. About 2,100 km of rural roads in 34 districts of the state are to be upgraded to all-weather standards as part of the Maharashtra Rural Connectivity Improvement Project, which is also supported by the ADB.

Table 1: Maharashtra Road Network by Category, as of 2018

	National Highways	Major State Highways	State Highways	Major District Roads	Other District Roads	Rural Roads	Total
Length (km)	12,275	3,862	30,588	52,037	58,116	145,879	303,357
Distribution (%)	4	1	10	17	19	48	100

Source: Public Works Department, Government of Maharashtra.

Only 18% of the state highway road network has two lanes, implying that most roads have a low traffic carrying capacity while having a large road network with road density above the national average (Table 2).

Table 2: Maharashtra State Highways, as of 2018 (kilometers by cross-section)

Region	Two Lanes	Intermediate	Single Lane	Others	Total
Amravati	2114	3927	5225	422	11689
Konkan	2980	2713	4199	256	10118
Marathwada	2899	4873	13291	752	21815
Nagpur	1715	3760	6614	2244	14333
North Maharashtra	3435	6508	7634	756	18333
West Maharashtra	4430	5812	12326	507	23075
Total	17573	27593	49289	4937	99363
Distribution	18	28	50	5	100

Source: Public Works Department, Government of Maharashtra.

The survey shows that 68% of state roadways are in average to extremely poor condition, despite a growing budget for road maintenance. Poorly maintained roads restrict mobility.

Increased running costs and accident rates for vehicles as well as difficulties with isolation, poverty, and health in rural or regional towns. Maharashtra's growing economy is contributing to an increase in transportation demand. In 2018, there were 31.4 million registered automobiles in the state. Almost 2.7 million (over 8%) of the total number of automobiles are in Greater Mumbai. The quantity of registered motor vehicles has grown dramatically, expanding at a rate of more than 9% annually.

In 2017, Maharashtra was responsible for 35,853 accidents (7.7% of all accidents nation wide), which resulted in 12,264 fatalities (8.3% of all road fatalities nation wide). It was third in terms of road accident fatalities and sixth in terms of accidents among India's states.

Core road network.

The MPWD (Maharashtra Public Works Department) identified a core road network (CRN) of about 18,000 km of state highways for phased development. The proposed length of road improvements by region are in Table 3.

Table 3: Maharashtra Core Road Network (kilometers)

	Aurangabad	Amravati	Mumbai	Nagpur	Nashik	Pune	Total
Length for improvement	4,166	3,595	1,398	2,351	3,365	3,314	18,189

Source: Public Works Department, Government of Maharashtra.

Using financial funding and investment from public-private partnerships, the MPWD (Maharashtra Public Works Department) has gradually upgraded the state road network. It will take a lot of money to upgrade the CRN (core road network) to the two-lane level. With the help of the business sector, the government hopes to improve the core road network.Using multilateral funding, financial support from the government, and the hybrid annuity model as a financing mechanism.

Conclusion

State roads are key thoroughfares within a state that connect district administrative centres and significant towns to nearby national or state highways. Now a days the state of Maharashtra has a decent road system. A total of 10088 national highways and state highways are total 33,705 kilometres in length. The secret behind the successful and advance developments in the state of Maharashtra, is very well planned road network laid out by our state government. Yet after all these advance developments, some very remote and rural areas are still neglected and don't yet have a road network and transport facility.

Reference

1. Website: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_state_highways_in_Maharashtra
2. Book: Clarke, J. I., (1971): "Population Geography and Developing Countries", Pergamon Press Ltd., London. pp. 28-24.
3. Book: Deshpande, C. D.,(1971): 'Geography of Maharashtra', National Book Trust, New Delhi, India, p.14
4. Govt. Report: Government of Maharashtra (1964): Gazetteers of india: Maharashtra State Gazetters: Kolaba: District Gazetteers Govrnment press.
5. Govt. Report: Census of India (2001): Raigrh District Handbook. Mumbai: Directorate of Census
6. Book: Owen Richard (1968): "The Trunk A Network in Nigeria: The Issues of Connectivity and Accessibility" (1988).Dissertations and Theses Paper 1130.
7. Website: https://gazetteers.maharashtra.gov.in/
8. Website: https://timesofindia.indiatimes.com/topic/maharashtra-transport-minister

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X Issue - II February - July - 2022

MARATHI

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	घाशीराम कोतवाल नाटक आणि हिंसाचार **शेख असलम युनूस** **डॉ. अशोक जी. भंडगर**	१-६
२	सकल आनंद निर्देशांक आणि भारत **प्रा. डॉ. सुधाकर शिवाजी जाधव**	७-१३
३	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मूलभूत क्षेत्रीतय बदल **प्रा. डॉ. राठोड नाथीराम लक्ष्मण**	१४-१८
४	हरित क्रांती स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासातील महत्वाचा टप्पा **प्रा. डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड**	१९-२४
५	स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी साहित्यावरील सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व सामाजिक प्रवाहांचा प्रभाव **प्रा. डॉ. रविंद्र श्रीहरी सोमोशी**	२५-३२
६	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचे योगदान **डॉ. राजश्री प्रदीप कदम**	३३-३७
७	भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे योगदान आणि आव्हाने **महाजन संजय बाबुराव**	३८-४६
८	महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री - बॅरीस्टर ए.आर. अंतुले यांचे समाजिक कार्य **डॉ. म्हात्रे सुभाष ल.**	४७-४९
९	भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीची ७५ वर्षे व आर्थिक विकास आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. मुरलीधर पंडीत गायकवाड**	५०-५५
१०	पुणे शहरातील ३० ते ४० वयोगटातील व्यायामपटूंच्या निरामयतेच्या अंगांचा अभ्यास **प्रा. नामदेव रावसाहेब बन्ने** **डॉ. चंद्रकांत बी. शातपुते**	५६-६१
११	स्वतंत्र्योतर भारतातील वस्तुसंग्रहालयाचा विकास **प्रा. डॉ. अंकुश मारूती सोहनी** **प्रा. श्रीकांत विक्रांत सिरसाठे**	६२-६५

VOLUME - X, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2022
GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.631 (www.sjifactor.com) CC-10

७. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे योगदान आणि आव्हाने

महाजन संजय बाबुराव
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
कळंबोली, नवी मुंबई.

प्रस्तावना

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधन क्षेत्र महत्वपूर्णअशी भूमिका निभावत आहे. भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेतील पशुधनाचे महत्त्व चांगल्या प्रकारे ओळखण्यात आले आहे. जमीन आणि सिंचनापुढेही, ग्रामीण भारतातील पशुधन ही सर्वात मोठी संपत्ती आहे. भारतीय कृषी हवामानातील विविधता लक्षात घेता धनाकर्षण शक्ती, दूध, मांस, अंडी, लोकर इत्यादीसाठी मोठ्या प्रमाणात पशुधन उपलब्ध आहे. यामुळे पशुपालक शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्नाची हमी मिळाली आहे. भारतातील सुमारे 75% ग्रामीण कुटुंबे ही पशुधन पाळत आहेत. यापैकी जवळपास 80% पशुधन हे गरीब शेतकऱ्यांकडे आहे. यामुळेच विशेषतः शुष्क आणि अर्ध शुष्क भागात पशुधन आणि उपजीविका या दोहोंमध्ये अत्यंत घनिष्ट सहसंबंध आहे. भारतातील पशुधन उत्पादन हे प्रामुख्याने अल्पभूधारकांचे उत्पादन आहे. सुमारे 70 दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण कुटुंबे ही त्यांच्या उपजीविकेसाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पशुधनावर अवलंबून आहेत. याहून अधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे, पशुधन हे बहुसंख्य ग्रामीण कुटुंबांसाठी पूरक उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत प्रदान करते आणि याच कारणाने हे क्षेत्र अत्यंत महत्वाचे उपजीविकेचे साधन बनले आहे. विशेषतः पशुधन क्षेत्राकडून दुष्काळ आणि इतर नैसर्गिक आपत्तींच्या काळात ग्रामीण कुटुंबांचा उदरनिर्वाह केला जातो. त्यामुळे, पीक उत्पादनातील अनिश्चितता आणि जोखीम लक्षात घेता, अल्पभूधारक, लहान शेतकरी आणि भूमिहीन शेतमजुरांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी पशुधन उत्पादनातील सुधारणा हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात "भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे योगदान आणि आव्हाने" याचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

यासाठी Basic Animal Husbandry Statistics-2020, Annual Report-2020-21, Department of Animal Husbandry & Dairying, 20 th Livestock Census-2019, Tenth Five Year Plan (2002-07), Twelfth Five Year Plan (2012-17), Various Economic Survey, विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये

1. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधन क्षेत्राचे योगदान अभ्यासणे.

2. पशुधन उत्पादन आणि पशुधनसंख्येचा अभ्यास करणे.

3. पशुधन क्षेत्रासमोरील आव्हानांचे अध्ययन करणे.

पशुधन लोकसंख्या

भारतात पशुधन आणि कुक्कुटपालनाचे व्यापक संसाधन आहे की, ज्याची ग्रामीण लोकांच्या सामाजिक- आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यात महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. पशुधन गणना 2019 नुसार, देशातील एकूण पशुधन लोकसंख्या 536.76 दशलक्ष इतकी आहे. अर्थात एकूण पशुधन लोकसंख्येत पशुधन गणना 2012 च्या तुलनेत 4.6% ची वाढ घडून आली आहे. 20 व्या पशुधन गणनेनुसार देशात सुमारे 303.76 मिलियन गोवंशीय(गाई- बैल,म्हशी-रेडे, मिथुन आणि उंट), 74.26 मिलियन मेंढ्या, 148.88 मिलियन शेळ्या, 9.06 मिलियन वराह आहेत. मागील दोन गणने दरम्यान पशुधनामध्ये पशूंची संख्या आणि कुक्कुटपालनाच्या संख्येचा प्रजातीनिहाय तपशील खालील पत्रकार दर्शविला आहे.

Table No. 1, Livestock & Poultry Population

Sr. No	Species	19the Livestock Census 2012 (No. Million)	20th Livestock Census 2019 (No. Million)	Growth Rate (%) 2012-19
1.	Cattle	190.90	193.46	1.34
2.	Buffalo	109.70	109.85	1.06
3.	Yak	0.08	0.06	-25.00
4.	Mithun	0.30	0.39	30.00
	Total Bovines	299.98	303.76	1.26
5.	Sheep	65.07	74.26	14.12
6.	Goat	135.17	148.88	10.12
7.	Pig	10.29	9.06	-11.95
8.	Other Animals	1.54	0.80	-48.05
	Total Livestock	512.06	536.76	4.82
9.	Poultry	729.21	851.81	16.81

Source: Annual Report 2020-21, Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries, Government of India, New Delhi. Page No. 4

पशुधन उत्पादन

पशुधन क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्त्वाचे उपक्षेत्र आहे. या क्षेत्राची सन 2014-15 ते सन 2018-19 या कालावधीत संयुक्त वार्षिक वृद्धी (Compound Annual Growth Rate CAGR) 8.24% दराने घडून आली. राष्ट्रीय लेखा सांख्यिकी 2020 च्या अंदाजांनुसार, एकूण कृषी आणि संलग्न क्षेत्रातील स्थिर किमतीनुसार स्थूल मूल्यवृद्धीत (Gross Value Added- GVA) पशुधनाच्या योगदानात सन 2014-15 मधील 24.32% वरून सन 2018-19 पर्यंत 28.63% वाढ घडून आलीआहे. 2018-19 मध्ये पशुधन क्षेत्राचे योगदान एकूण स्थूल मूल्यवृद्धीमध्ये 4.2% राहिलेआहे.

राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय (NSSO), MoSPI द्वारे 29 जानेवारी 2021 रोजी प्रसिद्ध केलेल्या राष्ट्रीय उत्पन्न, उपभोग खर्च, आणि भांडवल निर्मितीच्या 2019-20 संबंधी प्रेस नोटच्या प्रथम सुधारित अंदाजानुसार वित्तीय वर्ष 2019- 20 च्या दरम्यान पशुधन क्षेत्रातील स्थूल मूल्य वृद्धी वर्तमान मूल्यानुसार सुमारे 9,62,682 कोटी रुपयांची आहे. ही वाढ कृषी आणि संलग्न क्षेत्रातीलस्थूल मूल्यवृद्धीच्या (GVA) 28.36% आणि एकूण GVA च्या 5.21% आहे. स्थिर किंमतींवर (2011-12) आर्थिक वर्ष 2019-20 च्या दरम्यान पशुधन क्षेत्राचा GVA मागील आर्थिक वर्षाच्या तुलनेत 7.00% च्या सकारात्मक वृद्धीसह सुमारे 5,77,720 कोटी रुपये आहे.

FAOSTAT- 2019 (Food & Agriculture Organization) मधील उत्पादन आकडेवारीनुसार, भारत अंडी उत्पादनात जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. देशातील अंडी उत्पादन सन 2014-15 मधील 78.48 अब्ज वरून सन 2019-20 मध्ये 114.38 अब्ज झाले. सन 2014-15 मध्ये अंडी उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धी दर 4.99% होता. यानंतरसन 2018- 19 च्या तुलनेत सन 2019-20 मध्ये 10.19% वाढ नोंदवूनभारताने अंडी उत्पादनात लक्षणीय सुधारणा घडून आणलीआहे. सन 2019-20 मध्ये प्रतिव्यक्ती अंड्यांची उपलब्धता 86 अंडी प्रतिवर्ष होती. भारतीय पोल्ट्री उत्पादनाने मागील चार दशकांत मोठी झेप घेतली आहे. भारताने अशास्त्रीय अथवा परंपरागत शेती पद्धतींचा वापर ते अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या हस्तक्षेपासह व्यावसायिक उत्पादन पद्धती पर्यंत मजल मारली आहे.

FAOSTAT- 2019 मधील उत्पादन आकडेवारीनुसार, भारत मांस उत्पादनात जगात 5 व्या क्रमांकावर आहे. देशातील मांस उत्पादन सन 2014-15 मधील 6.7 दशलक्ष टनांवरून सन 2019-20 मध्ये 8.6 दशलक्ष टनापर्यंत वाढले. सन 2019-20 मध्ये मांस उत्पादनाचा वार्षिक दर 5.98% होता.

ग्रामीण कुटुंबांच्या उपजीविकेचे साधन

सामाजिक सुधारणांची प्रक्रिया सुरू झाल्यापासून कृषीसहित दुग्ध आणि मत्स्यपालनाशी संबंधित कार्ये ही मानवी जीवनाची एक अविभाज्य भाग बनली आहेत. याचकारणाने पशुधनाने केवळ खाद्य आणि भारवाही पशुशक्तीमध्येच योगदान दिले आहे असे नव्हे तर, पशुधनाने पारिस्थितीकीय समतोल देखील टिकून ठेवला आहे. भारतात अनुकूल हवामान आणि स्थलाकृतिमुळे पशूपालन, दुग्ध आणि मत्स्यपालन क्षेत्राची महत्वपूर्ण सामाजिक आर्थिक एक भूमिका राहिली आहे.पशुधनाचे पारंपारिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक विश्वासाचे कार्य सुरू ठेवण्यामध्ये देखील महत्वाचे योगदान राहिले आहे. पशुधन लाखो लोकांना स्वस्त आणि पौष्टिक आहार उपलब्ध करून देण्याव्यतिरिक्त ग्रामीण क्षेत्रात विशेषत: भूमिहीन, छोटे आणि सीमांत शेतकरी व महिलांसाठी लाभदायक रोजगारी उपलब्ध करून देण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावत आहे. पशुधन उत्पादन आणि कृषी ही दोन्ही क्षेत्रे एकमेकांशी जोडली गेली आहेत. तसेच ही दोन्ही क्षेत्रे एक दुसऱ्यावरदेखील अवलंबून आहेत. समग्र खाद्य सुरक्षितेसाठी ही दोन्ही क्षेत्रे महत्वाची आहेत. पशुधन क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्था आणि कृषीचे एक महत्त्वपूर्ण उपक्षेत्र आहे. हे क्षेत्र बहुतांश शेतकऱ्यांसाठी उदरनिर्वाहाचे एक महत्वाचे साधन बनले आहे. हे क्षेत्र महत्वाच्या आदानांच्या स्वरूपात शेतीत सहाय्य करीत आहे. पशुधन क्षेत्र कुटुंबाचे स्वास्थ्य आणि

पोषाहारामध्ये योगदान देत आहे. पूरक उत्पन्न देत आहे. रोजगाराच्या संधी निर्माण करीत आहे आणि अंतिमतः गरजेच्या वेळी हे क्षेत्र कृषीवरील विश्वासार्ह बँक आहे. हे क्षेत्र संपूरक आणि अनुपुरक उद्यमाच्या स्वरूपात कार्य करते.

NSSO च्या रोजगार आणि बेरोजगारीसंबंधातील 68 व्या फेरीच्या (जुलै 2011 ते जून 2012) पाहणीनुसार 16.44 मिलियन श्रमिक पशूपालन, मिश्र कृषी आणि मत्स्यपालनात कार्यरत होते. जुलै 2018 ते जून 2019 या दरम्यान आयोजित करण्यात आलेल्या नियतकालिक श्रम शक्ती सर्वेक्षणानुसार पशु उत्पादनात 2.55% आणि मिश्रित कृषीमध्ये 1.44% व्यक्ती कार्यरत होत्या.

पशुधन क्षेत्रातील अलीकडील उपक्रम

1. कोविड-19 लॉकडाऊनमुळे पशुधन उत्पादनांची विक्री करणारी दुकाने बंद राहिल्यामुळे बाजारातील मागणीमध्ये घट घडून आली. मिठाईची दुकाने आणि चहाचे स्टॉल बंद केल्याने मोठ्या प्रमाणात खाजगी दुग्ध उत्पादकांवर प्रतिकुल परिणाम घडून आला. डेअरी उत्पादकांनी शेतकऱ्याकडून दुध खरेदी बंद केली. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी आपले दूध सहकारी संस्थांकडे वळविले. परिणामतः सहकार क्षेत्रातील दुध खरेदीमध्ये वाढ घडून आली. कारण, सरकारी आदेशानुसार, सहकारी संस्था शेतकऱ्यांनी पुरवठा केलेले दुध नाकारू शकत नव्हत्या. दूध भुकटी आणि पांढऱ्या लोण्यामध्ये दुधाचे अधिक रूपांतरण झाल्यामुळे सहकारी संस्थांना तरलतेच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

2. लॉकडाऊन दरम्यान दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या सुरळीत पुरवठ्यासाठी दुधाच्या परिस्थितीवर सूक्ष्मनजर ठेवण्यासाठी आणि पुढील व मागील जोडणी संबंधित (forward and backward linkages) समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पाऊले उचलण्यात आली. एक वेळचे प्रोत्साहन म्हणून, चालू असलेल्या राज्य दुग्ध सहकारी आणि शेतकरी उत्पादक संघटना (SDCFPO) अंतर्गत 2% व्याज सवलत आणिसन 2020-21 या आर्थिक वर्षासाठी कार्यरत भांडवली कर्जावरील व्याज सवलत देण्यासाठी उप-योजना तयार करण्यात आली. याव्यतिरिक्त आर्थिकदृष्ट्या तणावाखाली असलेल्या दूध संघांना त्वरित आणि वेळेवर परतफेड करण्यासाठी वार्षिक 2% व्याज सवलतीचेअतिरिक्त प्रोत्साहन देण्यात आले. फेब्रुवारी 2020 मध्ये किसान क्रेडिट कार्डमध्ये पशुधन क्षेत्राचा समावेश करण्याच्या अर्थसंकल्पीय घोषणेच्या परिणाम स्वरूपात पंतप्रधानांच्या आत्मनिर्भर भारत पॅकेजचा एक भाग म्हणून दुग्धसहकारी संस्था आणि दूध उत्पादक कंपन्यांच्या 1.5 कोटी दुग्ध उत्पादकांना किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) प्रदान करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते.

भारतीय पशुधन क्षेत्रासमोरील प्रमुख आव्हाने

अर्थव्यवस्थेतील योगदानाच्या तुलनेत पशुधन क्षेत्रास अत्यंत अल्प संसाधने आणि संस्थात्मक समर्थन प्राप्त झाले आहे.ह्याक्षेत्राच्या विस्ताराकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. अद्यापही देशात पुरेशा सुविधा आणि रोग निदान, महामारी, विज्ञान इत्यादीसाठी पायाभूत सुविधांचा प्रकर्षाने अभाव आढळून येतो. पशुधनाचा अविकसित बाजार हापशुधन उत्पादनाच्या व्यापारीकरणातील एक महत्त्वाचा अडथळा आहे. तसेच कृषी-अन्न बाजाराच्या वाढत्या जागतिकीकरणामुळे पशुधन क्षेत्र देखील लक्षणीयरित्या दबावाखाली आले आहे. भारतीय मांस उत्पादनांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मागणी असली तरी, आंतरराष्ट्रीय प्रक्रिया मानकांचा अभाव हा या प्रक्रियेतील अडथळा आहे. दुर्दैवाने

कत्तलखान्यांचे आधुनिकीकरण आणि उप-उत्पादन वापराच्या योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात आली नाही.भारतीय पशुधन क्षेत्रास पुढील प्रमुख आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.

1.खाद्य आणि चाऱ्याचा तुटवडा - पशुधनाची लोकसंख्या वाढत असताना, चारा लागवडीखालील क्षेत्र कमी झाल्याने आणिचारा म्हणून पिकांच्या अवशेषांची उपलब्धता कमी झाल्यामुळे चाऱ्याची गरज आणि उपलब्धता यामधील तफावत वाढली आहे. सामान्य मालमत्तासंसाधनांचे सतत आकुंचन होत आहे. ज्यामुळे सध्याच्या गवताळ क्षेत्रातजास्त चराई होते. विविध पशुधन प्रजातींच्या अनुवांशिक क्षमतेचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी आणि उत्पादकतेमध्ये शाश्वत सुधारणा करण्यासाठी पुरेशा दर्जेदार खाद्य आणि चाऱ्याची व्यवस्था करणे अत्यावश्यक आहे.

2.अल्प उत्पादकता - भारत हा पशुधन उत्पादनांचा प्रमुख उत्पादक असला तरी, जागतिक सरासरीच्या तुलनेत पशुधनाची सरासरी उत्पादकता अल्प आहे. खाद्य आणि चाऱ्याची अल्प उपलब्धता, कृत्रिम गर्भाधानाचे अपुरे कव्हरेज, अल्प गर्भधारणा दर, प्रजननासाठी दर्जेदार नरांची उपलब्धता नसणे, खराब व्यवस्थापन पद्धती, उच्च मृत्यू आणि रोगांमुळे होणारे नुकसान, अपुरी विपणन पायाभूत सुविधा आणि असंघटित विपणन इत्यादी अन्य प्रमुख समस्या आहेत.

3.पशुधन आरोग्य - भारतीय पशुधनामध्ये प्रचलित मोठ्या संख्येने संसर्गजन्य आणि चयापचय रोगांचा पशु उत्पादकता, निर्यात क्षमता आणि पशुधन उत्पादनांची सुरक्षितता व गुणवत्तेवर गंभीर परिणाम घडून येतो. यापैकी अनेक रोगांचे झुनोटिक परिणाम आहेत. पशुधनाच्या रोगांचाप्रतिबंध आणि रोगांचे नियंत्रण करण्यासाठीसध्याच्या प्रयत्नांना बळकटी देण्याची गरज आहे. पशुवैद्यकीय आणि पॅरा-पशुवैद्यकीय मनुष्यबळ आणि रोगांचे निदान, उपचार, ट्रॅकिंग आणि प्रतिबंध इत्यादीसाठीच्या यंत्रणेसह सुविधांची कमतरता आहे. जैव-सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेशी पायाभूत सुविधा, राज्ये आणि राष्ट्रीय सीमा ओलांडून रोगांचा प्रवेश रोखण्यासाठी योग्य विलगीकरणात अथवा वेगळे ठेवण्याची पद्धती आणि सेवा उपलब्ध नाहीत.

4. पशुधन आणि पर्यावरण - हवामान बदल आणि जागतिक तापमान वृद्धीचा पशुधन क्षेत्रावर गंभीर परिणाम घडून येऊ शकतो. ही बाब उष्णतेचा ताण, विशेषत: किनारी भागात प्राण्यांच्या अधिवासाचा ऱ्हास, दर्जेदार खाद्य आणि चाऱ्याची कमतरता आणि रोगवाहक साथीच्या आकृतिबंधामधील बदल इ. स्वरूपात प्रकट होऊ शकते. यामुळे अंतिमत: शेवटी उत्पादनात घट घडून येते. त्यामुळे आर्थिक नुकसान, हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी शाश्वत आधारावर परिस्थितीचे गांभीर्याने मूल्यांकन आणि आगाऊ नियोजन करणे आवश्यक आहे.

5. ज्ञानातील तफावत - भारतीय बहुतेक पशुधन उत्पादक हे लहान, सीमांत आणि अल्पभूधारक शेतकरी आहेत. या शेतकऱ्यांची संशोधन संस्थांनी विकसित केलेले नवीनतम तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यासाठी आवश्यक असणारी संसाधने एकत्रित करण्याची क्षमता मर्यादित आहे. या हेतूने प्रभावी विस्तार यंत्रणा उपलब्ध नसल्यामुळे समस्यांमध्ये आणखीनच वाढ घडून येते. अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून उत्पादकता सुधारण्यासाठी आवश्यक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचा अभाव ही एक मोठी अडचण आहे.

6. विपणन, प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धनासाठी अपुऱ्या पायाभूत सुविधा - पशुधन क्षेत्र हे अपुऱ्या विपणन आणि प्रक्रिया संबंधातील पायाभूत सुविधांमुळे अपंग आहे. परिणामतः प्राथमिक उत्पादकांना बहुतेक वेळा फायदेशीर भाव मिळत नाहीत. दुग्धव्यवसाय विकासासाठी विविध उपक्रम सुरु करण्यात आल्यामुळे अनेक राज्यांत उत्साहाने दुग्ध सहकारी संस्था निर्माण झाल्या. परंतु तरीही मोठ्या संख्येने दुग्ध उत्पादक हे सहकारी संस्थांच्या कक्षेत आले नाहीत. दुग्ध सहकारी संस्था ह्या केवळ 8% दूध उत्पादन हाताळतात. अद्यापही दूध आणि इतर पशुधन उत्पादनांच्या विक्रीयोग्य अधिशेषाचा मोठा वाटा संघटित प्रक्रिया उद्योगाद्वारे हाताळला जात नाही. परिणामतः शेतकऱ्यांना उत्पादनास कमी किंमत मिळते तसेच उत्पादनानंतर नुकसान व नासाडी वाढते.

उपाय व सूचना

1. दुग्ध सहकारी संस्थांना पशु प्रजाती आणि खाद्य समस्यांमध्ये सामील करून घेतले जावे. तसेच प्रजनन धोरणांची पुनरावृत्ती करून व पशुसंवर्धन आणि पीक कार्यक्रम या दोन्हीमध्ये चारा विकासाला अधिक प्राधान्य दिले जावे.
2. पशुवैद्यकीय बाजूने मुख्य कार्यक्रम हा पशुधन आरोग्य आणि रोग नियंत्रणासाठी विस्तारित योजना असा असला पाहिजे.
3. चारा आणि चारा बियाणांच्या पुरेशा उपलब्धतेसह विविधता आणि गुणवत्ता सुधारण्याची आवश्यकता आहे.
4. पशुधनाच्या विकासासाठी सार्वजनिक-क्षेत्रातील खर्च वाढविला जात असल्याने, यशस्वीतादर, स्तनपानाची कार्यक्षमता,संभवनीयताआणि वास्तविकता या दृष्टीने कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि पशुआरोग्य कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे सतत मूल्यांकन करण्याची आवश्यक आहे.
5. संशोधन संस्था, सरकारी विभाग, खाजगी उद्योग, सहकारी संस्था आणि बिगर सहकारी संस्थांचा सक्रिय स्वरूपात समावेश करून पशु उत्पादन आणि स्वास्थ्य यावर आधारित माहिती नेटवर्क निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.
6. जर पशुपालन आणि दुग्ध विभागास नियामक आणि देखरेख प्राधिकरण स्वरूपात कार्य करावयाचे असेल तर भारतीय पशु चिकित्सा परिषदेच्या मानदंडानुसार पशु चिकित्सा महाविद्यालयांना सुदृढ करण्याची आवश्यकता आहे.
7. प्रजातींची अथवा वंशाची विविधता टिकून ठेवणे व ज्या प्रजातींच्या संख्येत घट घडून येत आहे आणि ज्या प्रजाती नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. अशा प्रजातींचे संरक्षण करण्यासाठी पशुधन संरक्षणास राष्ट्रीय प्राधान्य दिले पाहिजे.
8. शेतकऱ्यांच्या स्तरावर सेवा प्रदान करण्यासाठी कृत्रिम गर्भधान आणि नैसर्गिक गर्भाधान सेवा नेटवर्कचा विस्तार करून प्रमाणित वीर्य आणि उच्च गुणवत्तेच्या उत्तम वंशाच्या बैलाचा अथवा नराचा उपयोग करून स्वदेशी/ स्थानिक पशूंच्या आणि म्हशीच्या आनुवंशिक उन्नतीवर भर दिला पाहिजे.

9. पशूंच्या प्रचलित आजारांना नियंत्रित करण्यासाठी राष्ट्रीय असंक्रमणीकरण कार्यक्रम स्वीकार आणि रोग मुक्त क्षेत्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जावा.
10. चारा पीक व वृक्षांची कृषी करून, चराई भूमिचा पुनरुद्धार करून आणि सर्वसाधारण संपत्ती संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन करून चाऱ्याचा अथवा खाद्याचा विकास केला पाहिजे.
11. रवंथ करणाऱ्या लहान पशूंच्या (मेंढी आणि बकरी) आणि भारवाही पशूंसंबंधातील (घोडा आणि उंट) सुधारणांना अशा क्षेत्रांत लागू करण्याची आवश्यकता आहे की, जेथे अशा पशूंचे मोठ्या संख्येने पालन केले जाते.
12. पशुपालन विस्तार नेटवर्कसाठी आधारभूत सुविधा निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी पंचायती सहकारी संस्था आणि बिगर सरकारी संघटनांनी आपल्या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांच्या दारी समर्पित सेवा दारांचा समूह तयार करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडली पाहिजे.
13. पशूपालन, डेअरी विभाग आणि भारतीय पशु चिकित्सा संशोधन संस्था, राष्ट्रीय डेअरी संशोधन संस्था, गोवंशीयपशु, म्हशी, मेंढी, शेळी, घोडे आणि उंट यासंबंधातील संस्था व संशोधन संस्था यांच्या दरम्यान नियमित स्वरूपात परस्पर विचार-विनिमय घडून आला पाहिजे.
14. देशातील पशुधनाचा महत्तम लाभ घेण्यासाठी पशुधनाशी संबंधित उद्योगांचा जलद गतीने विकास घडून आला पाहिजे.
15. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पशुधनाचे महत्त्व लक्षात घेता या क्षेत्रातील अडचणी दूर करण्यासाठी एकात्मिक आणि व्यापक प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.
16. पशु विमा योजनेचा विस्तार करून ही योजना व्यापक प्रमाणात राबविली जावी.
17. कृत्रिम मार्गाने उत्तम प्रतीच्या गाई-म्हशींच्या बीज रोपणासाठी बीज संशोधन आणि वापरावर अधिक भर दिला जावा.
18. पशुधनासंबंधी धोरणाची आखणी करीत असताना पशुधन उत्पादकांना धोरण आखणी व अंमलबजावणीत सहभागी करून घ्यावे.

समारोप

पशुधन उत्पादन हा पीक शेतीचा अविभाज्य भाग आहे. पशुधन हे वाढत्या कौटुंबिक उत्पन्नाद्वारे कुटुंबाचेपोषण, सुरक्षितता आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी लक्षणीय योगदान देते. पशुधन, विशेषत: दुग्धव्यवसाय आणि लहान आणि मध्यम भूमीधारकांना मिश्र शेतीतून मिळणारे उत्पन्न मोठे आणि अत्यंत टिकाऊ असते. या क्षेत्रातील प्रगतीमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अधिक समतोलीत विकास घडून येतो आणि पशुधनाशी संबंधित गरीब लोकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते. भारतीय पशुधन क्षेत्रासंबंधातील पशूंच्या स्वास्थ्य रक्षण आणि उत्तम प्रतीच्या प्रजातींचा अभाव ही एक मोठी समस्या आहे. ही समस्या दूर करण्यासाठी सरकारने मोठे पाऊल उचलले आहे. एका बाजूने पशु आजारावर नियंत्रण

ठेवण्यासाठी समन्वयबद्ध पद्धतीने पशूंच्या आजारासंबंधातील माहिती देण्याच्या हेतूने एक ऑनलाईन प्रणाली सुरू करण्यात आली आहे.जेणेकरून तात्काळ कार्यवाही केली जाऊ शकेल. तर दुसऱ्या बाजूने ई-पशुहाट पोर्टल सुरू करण्यात आले आहे. जेणेकरून नजीकच्या भविष्यकालावधीत पशूंच्या उत्तम प्रजाती (वंश) वाढविण्यास मदत होईल. केंद्रित आणि वैज्ञानिक पद्धतीने स्वदेशी प्रजातीचे संरक्षण आणि विकास करण्याच्या हेतूने 28 जुलै 2014 रोजी राष्ट्रीय गोकुळ मिशन स्थापन करण्यात आले आहे.संघटित क्षेत्राने समाधानकारक कामगिरी पार पडल्यामुळे पशुधन क्षेत्रामधील दूध, मांस, अंडी यांच्या उत्पादनात लक्षणीय वाढ घडून आली आहे. ग्रामीण व शहरी विभागामधील मागणीत वाढ घडून आल्याने उत्पन्नात वेगाने वाढ घडून आली आहे. दूध, मांस, अंडी यांच्या उत्पादनाच्या मागणीची लवचिकता अधिक असल्याने पशुधन क्षेत्राचा जलद गतीने विकास घडूनआला आहे. देशातील लोकांच्या दरडोईउत्पन्नामधील वाढीबरोबरच उपभोक्त्यांच्या आवडी-निवडीत घडून आलेला बदल हा पशुधन क्षेत्राच्या विकासास कारणीभूत ठरला आहे.

References

1. National Livestock Policy-2013, Government of India, Ministry of Agriculture, Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries New Delhi. Page No. 7 & 8
2. Economic Survey-2020-21, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi. Vol. II, Page No. 240 to 243
3. Economic Survey-2001-02, Ministry of Finance, Government of India, New Delhi.
1. https://www.indiabudget.gov.in/budget_archive/es2001-02/chapt2002/chap88.pdf
4. Annual Report 2020-21, Ministry of Agriculture, Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries, New Delhi. Page No. 3 & 4
5. Tenth Five Year Plan (2002-07), Planning Commission, Government of India, New Delhi. Vol. II, Page No. 575
6. Twelfth Five YearPlan (2012-17), Planning Commission, Government of India, New Delhi. Vol. II, Page No. 36 to 38
7. National Action Plan for Dairy Development Vision 2022, Department of Animal Husbandry, Dairying & Fisheries, Ministry of Agriculture & Farmer Welfare, Government of India, New Delhi. Page No. 45
8. Basic Animal Husbandry Statistics-2019, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry& Dairying, Department of Animal Husbandry & Dairying, Government of India, New Delhi. Page No. 81 to 85
9. 20 th Livestock Census-2019, Ministry of Fisheries, Animal Husbandry& Dairying, Department of Animal Husbandry & Dairying, Government of India, New Delhi. Page No. 1 to 15

10. Dr. Shahaji Phand Dr. G. Jaya Dr. K. C. Gummagolmath, Livestock Extension Services: Time to Think Beyond Treatment and Breed, MANAGE Knowledge Series, National Institute of Agricultural Extension Management (MANAGE), Rajendranagar, Hyderabad. August 2021, Page No. 1 to 9
11. भोसले - काटे (2009), कृषी व्यवसाय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पान नं. 150 to 151
12. कुरुक्षेत्र मासिक (हिंदी), जानेवारी 2017, पान नं. 4
13. Srivastava, A.K. Livestock Development in India, Trust for Advancement of Agriculture Science (TAAS), New Delhi. https://www.taas.in/documents/pub-sp-12.pdf
14. V. Venkatasubranian& S. V. N. Rao, Livestock Extension Education. http:// icarzcu3. gov.in/book_publications/Livestock_Extn_Educn/Livestock%20Extension%20Education.pdf
15. https://static.pib.gov.in/WriteReadData/userfiles/key%20results.pdf
16. https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/20th-livestock-census-2019-all-india-report/